İÇİNDEKİLER

SÖZ BAŞI **7**

GİRİŞ **8**

HAKASLAR 8
Coğrafi Konum ve Nüfus 8
Kimlik 9
Tarih 9
Din 15
Dil 18

HAKAS ALFABESİ **21**

HAKASÇA YAZIM KURALLARI **22**

SES BİLGİSİ **23**

ÜNLÜLER 23
Kalınlık İncelik Uyumu 25
Düzlük Yuvarlaklık Uyumu 25
Ünlü Değişmeleri 26
Ünlü Benzeşmeleri 27
Ünlü Türemesi 27
ÜNSÜZLER 28
Ünsüz Değişmeleri 31
Ünsüz Düşmesi 33

ŞEKİL BİLGİSİ **33**

YAPIM EKLERİ 33
İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ (İİYE) *33*
-cı, -cĭ, -çı, -çĭ 33
-cax, -cek, -ıcax, -ĭcek 34
-lığ, -lĭg, -nığ, -nĭg, -tığ, -tĭg 34
-das, -des, -tas, -tes 34
-ax, -ek 34
-tıx, -tĭk 34
-ar, -er, -lar, -ler 35
-olaŋ, -öleŋ 35
-xı, -kĭ, -ğı, -gĭ *35*
FİİLDEN İSİM YAPMA EKLERİ (FİİYE) *35*
-xı, -kĭ, -ğı, -gĭ 35
-x, -k, -ıx, -ĭk 35
-s, -ıs, -ĭs 36
-m, -ım, -ĭm 36
-ğ, -g, -ığ, -ĭg 36
-cı, -cĭ, -çı, -çĭ 36
-xıs, -kĭs, -ğıs, -gĭs 36
-xın, -kĭn, -ğın, -gĭn 37
-cax, -cek, -çax, -çek 37
-ba, -be, -ma, -me, -pa, -pe 37
-ndı, -ndĭ, -ındı, -ĭndĭ 37
-ın, -ĭn 37

-an, -en....38
-cıx....38
-bıx, -bĭk....38
-xax, -kek....38
-aaçı, -eeçĭ, -açı, -eçĭ....38
İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ (İFYE)....38
-a-, -e-....38
-al-, -el-, -l-....39
-ar-, -er-, -r-....39
-ay-, -ey-, -y-....39
-ğar-, -ger-, -xar-, -ker-....40
-ğır-, -gĭr-, -ğur-, -gür-, -xır-, -kĭr-, -xur-, -kür-....40
-ı-, -i-,....41
-ıra-, -ire-, -ura-, -üre-, -ra-, -re-....41
-ırxa-, -ĭrke-, -ürke-....41
-la-, -le-, -na-, -ne-, -ta-, -te-....42
-lan-, -len-, -nan-, -nen-, -tan-, -ten-....43
-las-, -les-, -nas-, -nes-, -tas-, -tes-....43
-sa-, -se-....44
-zı-, -zĭ -, -sı-, -sĭ -....44
-zın-, zĭn-, -sın-, -sĭn-....44
-sıra-, -zıra-....44
FİİLDEN FİİL YAPMA EKLERİ (FFYE)....*45*
Müşareket (İşteşlik) Eki (Polızığlığ zaloğ) -s-, -ıs-, -ĭs-....45
Dönüşlülük Eki (Aylanıstığ zalog) -n-, -ın-, -ĭn-....45
Pasiflik / Meçhullük Eki (İledĭstĭg zalog) -l-, -ıl-, -ĭl-....45
Geçişli-Ettirgen Fiil Yapım Ekleri....46
-dır-, -dĭr-, -tır-, -tĭr-....46
-ğıs-, -gĭs-....46
-xır-, -kĭr-....46
-ır, -ĭr....46
-ıs-, -ĭs-....47
-t-....47
Olumsuzluk Eki....47
-ma-, -me-, -ba-, -be-, -pa-, -pe-....47
Diğer Fiilden Fiil Yapma Ekleri....47
-a-, -e-....47
-ı-....48
-ga-, -ge-, -xa-....48
-ğla-, -gle-, -xla-, -kle-, - la-, -le-....48
-k-, -x-, -ıx-, -ux-, -ĭk-, -ük-....48
-mzıra-, -mzĭre-....48
-y-....49
-ıbıs-....49
KELİME BİLGİSİ....49
İSİM....50
İSİMLERDE ÇOKLUK....*50*
İSİMLERDE İYELİK....*50*
İSMİN HÂLLERİ....*51*
İsmin Yalın Hâli (Adalğı padej)....51
İsmin İlgi Hâli (Tartılğı padej)....52
İsmin Yükleme Hâli (Körĭmgĭ padej)....52

İsmin Yönelme Hâli (Pĭrĭlgĭ padej) 52
İsmin Bulunma Hâli (Orınğı padej) 53
İsmin Çıkma Hâli (Sığınğı padej) 53
İsmin Gönderme Hâli (Izılğı padej) 53
İsmin Vasıta Hâli (Püdĭrgĭ padej) 54
İsmin Eşitlik Hâli 54
SORU EKİ *55*
İSİMLERDE BİLDİRME (EK FİİL) *56*
SIFATLAR 56
Niteleme Sıfatları 56
Sıfatlarda Pekiştirme ve Karşılaştırma 57
Belirtme Sıfatları 57
İşaret Sıfatları 57
Sayı Sıfatları (Çislitelnay) 57
Asıl sayılar (San çislitelnayları) 57
Sıra sayı sıfatları (İzertĭs çislitelnaylar) 58
Üleştirme sayı sıfatları (Pölĭs çislitelnaylar) 58
Kesir sayı sıfatları 59
Soru Sıfatları 59
Belirsizlik Sıfatları 59
ZAMİRLER *60*
Şahıs zamirleri (Sıray mestoimenieler) 60
İşaret zamirleri (Közĭdĭğ mestoimenieler) 60
Dönüşlülük Zamiri (Aylanıs mestoimenie) 61
Soru Zamirleri 61
Belirsizlik zamirleri 61
ZARFLAR *61*
Yer Zarfları 61
Zaman Zarfları 62
Hâl Zarfları 62
Miktar Zarfları 62

FİİL 63

ŞAHIS EKLERİ 63
Zamir Kökenli Şahıs Ekleri *63*
İyelik Kökenli Şahıs Ekleri *64*
HABER KİPLERİ 64
GEÇMİŞ ZAMAN KİPLERİ *64*
1. Tip Geçmiş Zaman Kipi (Naada irtken tus) *-dı, -dĭ, -tı, -tĭ* 64
2. Tip Geçmiş Zaman Kipi (İrtken tus) *-ğan, -gen, -xan, -ken, -an, -en* 65
3. Tip Geçmiş Zaman Kipi fiil + (-p)+ -tır, -tĭr 66
4. Tip Geçmiş Zaman Kipi fiil+ -çıx, -çĭk, -cıx, -cĭk 67
5. Tip Geçmiş Zaman Kipi fiil+ -caŋ, -ceŋ, -çaŋ, -çeŋ 68
ŞİMDİKİ ZAMAN KİPLERİ *69*
1. Tip Şimdiki Zaman Kipi (Polçatxan tus) Fiil +(p) + -ça, -çe, -çadır, -çedĭr, tur, odır, çör 69
2. Tip Şimdiki Zaman Kipi Fiil +-adır, -edĭr, -dır, -dĭr 70
3. Tip Şimdiki Zaman Kipi -ir 71
GELECEK ZAMAN KİPLERİ *71*
1. Tip Gelecek Zaman Kipi (Polar tus) *Fiil + -r, -ar, -er* 71
2. Tip Gelecek Zaman Kipi (Polğadağ naklonenie) 72
Fiil + -ğadağ, -kedeg, -xadağ, -gedeg, -adağ, -edeg 72

3. Tip Gelecek Zaman Kipi 73
Fiil + -ğalax, -gelek, -xalax, -kelek, -alax, -elek....73
TASARLAMA KİPLERİ....*74*
ŞART KİPİ (Molcastığ naklonenie) *Fiil + -za, -ze, -sa, -se*....74
İSTEK KİPİ (Xınıstıg naklonenie) Fiil +-ğay, -gey, -xay, -key, -ay, -ey....75
GEREKLİLİK KİPİ....76
EMİR KİPİ (Küstecеŋ naklonenie)....76
BİRLEŞİK ÇEKİM....*77*
Hikâye Birleşik Çekimleri....78
Rivayet Birleşik Çekimleri....78
BİRLEŞİK FİİLLER....*79*
İSİM-FİİL (Mastar)....*81*
SIFAT-FİİLLER (Priçastie)....*81*
Geçmiş zaman sıfat-fiilleri....81
-ğan, -gen, -xan, -ken, -an, -en....81
Geniş zam an sıfat-fiilleri....82
-çatxan, -çetken....82
-iğan, -igen....82
Gelecek zaman sıfat-fiilleri....82
-r, -ar, -er: olumlu; -bas, -bes, -mas, -mes, -pas, -pes: olumsuz....82
-ğadağ, -gedeg, -xadağ, -kedeg, -adağ, -edeg....82
-ğalax, -gelek, -xalax, -kelek, -alax, -elek....82
-caŋ, -ceŋ, -çaŋ, -çeŋ....82
ZARF-FİİLLER (Deepriçastie)....*83*
Asıl zarf-fiil ekleriyle yapılan zarf-fiiller....83
-p, -ıp, -ĭp....83
-a, -e, -i....83
-bin, -min, -pin....84
-ğas, -ges, -xas, -kes, -as, -es....84
-ğali, -geli, -xali, -keli, -ali, -eli....84
Birleşik zarf-fiil ekleriyle yapılan zarf-fiiller....85
-rda, -rde, -arda, -erde....85
-rğa, -rge, -arğa, -erge....85
-ğanda, -gende, -xanda, -kende, -anda, -ende....86
-ğanca, -gence, -xanca, -kence, -anca, -ence....86
-gelekke....87
-gedegde....87
EDATLAR (Polızığlığ çoox çardıxtarı)....*87*
ÇEKİM EDATLARI....88
Yön ve sınırlama....88
Zaman....88
Sebep....88
Benzerlik....89
Vasıta ve beraberlik....89
Başkalık....89
Tekrar....89
Soru....89
BAĞLAMA EDATLARI (Soyuztar)....89
Sıralama (pĭrĭgĭs)....89
Denkleştirme....90
Karşılaştırma....90
Cümle başı....90
Sona gelen edatlar....91

ÜNLEM EDATLARI (Mejdometie) 91
Ünlemler 91
Seslenme edatları 91
Sorma edatları 91
Gösterme edatları 92
Cevap edatları 92

METİNLER VE AKTARMALARI 93

GÜNLÜK KONUŞMALAR 93
KARŞILAŞMA, KARŞILAMA 93
TANIŞMA 93
HAL HATIR SORMA 94
ÖZÜR DİLEME 95
KUTLAMA 95
İSTEME, DİLEME 96
ÇEŞİTLİ KONULAR 96
EDEBİ METİNLERDEN ÖRNEKLER 98
METİN ALINAN KAYNAKLAR 122
KAYNAKLAR 123

SÖZ BAŞI

Günümüzde yazı dili olan ve konuşur sayısı en aza düşmüş Türk lehçelerinden biri Hakas Türkçesidir. Güney Sibirya'da Hakasya Cumhuriyetinde yaşayan Hakas Türkleri tarafından konuşulan bu Türk lehçesi pek çok yönüyle kıymetlidir. Bu lehçe Türklerin bilinen en eski yurtlarında konuşulmaktadır. Hunlardan önceki zamanlardan, Hunlardan, Kırgızlardan, Köktürk ve Uygur Türklerinden kalma binlerce tarihî eser Hakasya toprakları üzerindedir.

Hakasça, Türk lehçeleri içerisinde *azax* lehçe grubuna girmektedir. Eski Türkçe "adak" (ayak) kelimesindeki "d" sesinin aldığı duruma göre yapılan tasniflerde Hakasça *"z"* sesini temsil eder. Eski Türkçede ilk hecede bulunan "e" sesi Hakasçada düzenli olarak "i" sesine, bütün "i" sesleri ise daha kısa bir "ĭ" sesine dönüşür. Eski Türkçenin kalın sıradan bütün "k" sesleri Hakasçada gırtlaksı "x" sesine dönüşür. Bunlara benzer pek çok örnek Eski Türkçedeki şekillerin nasıl olması gerektiği konusunda bize fikir verir. Hakas Türkçesinin söz varlığı Eski Türkçenin söz varlığındaki problemli kelimelerin nasıl olması gerektiği konusunda da bize yol gösterici olmaktadır.

Ülkemizde Hakas Türkçesinin grameriyle ilgili müstakil bir eserin bulunmaması beni böyle bir çalışma yapmaya sevketti. Esere Hakaslarla ilgili genel bilgiler ihtiva eden bölümler koymanın da yararlı olacağını düşündüm.

Eseri hazırlarken yardımlarını gördüğüm öğrencim Hüseyin Yıldız'a, basımı için kolaylık gösteren Avrasya Yazarlar Birliği başkanı arkadaşım Yakup Ömeroğlu'na teşekkür ediyorum.

Ekrem ARIKOĞLU

GİRİŞ

HAKASLAR

Coğrafi Konum ve Nüfus

Yüzölçümü 62 bin km² olan Hakas Cumhuriyeti; Kuzey ve Doğusunda Rusya Federasyonun Krasnoyark, Batısında Kemerova Bölgeleri, Güneyinde Dağlık Altay Cumhuriyeti ve Tuva Cumhuriyetiyle sınırlıdır. Ülkenin güneyi Sayan (Soyon, Soyan) dağlarıyla çevrilidir. Bu dağların adı eski Türk abidelerinde Kögmen olarak geçiyordu ve Hakaslar bu dağların güneyinde yaşayan Tuvalılara Soyan diyorlardı (Butanayev 1995: 6).

Hakasya'da özellikle iklim diğer Rus bölgelerinden farklıdır. Benzersiz flora ve faunası burayı turistler için bir cazibe merkezi hâline getirir. Ülkede güneşli gün sayısı komşu bölgelere göre oldukça fazladır. Sıcaklık ortalama, Ocak -18,9 Temmuz +17,9 ° C 'dir.

Topraklarının üçte ikisi, yükseklikleri yer yer iki bin metreyi aşan dağlarla kaplıdır. En büyük nehirleri; Yenisey, Abakan, Çulım ve Tom'dur. Cumhuriyet, beş yüzden fazla göl, nehir ve küçük dereye sahiptir. Nehirlerin toplam uzunluğu 8 bin km'dir.

539.300 kişilik Cumhuriyet nüfusunun 163.200 kişisi başkent Abakan'da yaşar.

Hakasya molibden, bentonit, kömür, barit, altın ve demir madenleri açısından zengin bir ülkedir.

Hakasların nüfusu 1896'da 40 bin (yaklaşık), 1914 yılında 40 bin, 1917 yılında 46,8 bin, 1926 yılında 44,2 bin, 1959'da 57 bin, 1979'da 69,247, 1982'de 71 bin kişidir. Günümüzde Hakasların nüfusu 80 binin biraz üzerindedir. Kendi ülkelerinde yaklaşık % 11 ile azınlık durumun-

dadırlar. Hakas Cumhuriyetinde yaklaşık % 80 oranında Rus olmak üzere kırka yakın milletten insanlar yaşamaktadır (Kızlasov 1993: 3).

Kimlik

Çin kaynakları eski Kırgızlardan bahsederken Hyagas, Hagas, Syatszyasi, Syagesi, Hegesi, Hehe, Hyakya vb. şekillerinde transkribe edilen kelimeler kullanmıştır (Kızlasov 1969: 2-6). 1920'li yılların başında Sovyet ideolojisinin bir sonucu olarak bu terim yeniden diriltilmiş ve Minsu Ovasında, Yenisey'in Abakan kolu çevresinde yaşayan Türk boylarını birleştirmek amacıyla genel bir ad olarak verilmiştir.

Ne tarihin herhangi bir devrinde, ne de günümüzde, kendilerine "Hakas" adı verilen Türk boyları, bu adı kendi kimliklerini açıklayan bir kelime olarak kullanmıştır. Sovyetler Birliği zamanında burada bir kimlik oluşturmaya çalışan ideolojik çabaları bunun dışında tutmak gerekir.

Bugün "Hakas" olarak adlandırılan Türk boyları kendilerini "Tadar" kelimesiyle tanıtıyorlar ki, bu kelime de onlara Ruslar tarafından takılan bir addır ve genel kabul görmüştür.

Günümüzde "Hakas" genel adıyla tanıdığımız birlik çeşitli boylardan müteşekkildir: Kaçin (Haaş, Haas), Sagay, Kızıl, Koybal, Beltir, Şor vb. boyların başta gelenleridir. Bütün tarihçilerin üzerinde hemfikir olduğu bir görüş vardır. Bugünkü Hakasların ataları eski Kırgızlardır. Bugünkü Kırgızistan'da yaşayan Kırgızların bu topraklara göçleri konusunda, çeşitli görüşler olmakla beraber, yoğun olarak X. asırda olduğu kabul edilmektedir.

Tarih

Arkeoloji araştırmaları bugünkü Hakasların yaşadığı bölgelerde, M. Ö. 35 bin yılından önce insanların yaşadığını ortaya koymuştur. Yine

bu araştırmalardan M. Ö. 7-3 bin yıllarında bölgede hayvancılık ve ziraatla uğraşıldığı anlaşılmıştır. M. Ö. 4,5-4 bin yıllarında "Afanasyev" olarak adlandırılan kültürden günümüze çeşitli süs eşyaları ve kap kacak ulaşmıştır.

Bilinen tarihinden XIX. asrın sonuna kadar bugünkü Hakasya topraklarında olanları kronolojik sırayla "İstoriya Hakasii" (Çebodayev 1992) den alarak veriyoruz. Arkeoloji araştırıcıları bu bölgedeki kültürleri tarihin çeşitli dönemlerine göre adlandırmışlardır. Bölgeye M. Ö. 3 bin yılının başında Tazmin, ortasına Afanasyev, sonunda Okunev kültürü adı verilmiştir. M. Ö. 2 bin yılının başları ve ortası Andronov, M. Ö. XIII-VIII. asırlar Karasuk, VII-III. asırlar Tagar kültürleri olarak adlandırılmaktadır. M. Ö. III. asırdan itibaren bu bölgenin Hunların idaresine girdiğini görüyoruz. V. asrın sonu VI. asrın başlarında Kırgız devleti kurulur. VII. asırda Yenisey civarında yazı kullanılır. IX-XII. asırlarda Kırgız hükümranlığı güçlenir. 711 yılında Kırgızların yaşadığı bölgeler Köktürklerin eline geçer. 745 yılında Türk kağanlığı yıkılır ve 758-840 yıllarında Kırgızların Uygurlara karşı mücadeleleri görülür. 1207 yılında Moğollar, Kırgız yurduna girerler. 1218, 1254, 1275, 1293 yıllarında Kırgızlar Moğolllara karşı ayaklanmalarda bulunurlar. 1293 yılında Kubilay önderliğindeki Moğol orduları Kırgız devletini bütünüyle ortadan kaldırır. 1368 yılında Moğol imparatorluğu yıkılır. XV-XVI. asırlarda Kırgız yurdunda Altışar, Altır, Tubin, Ezer beylikleri dönemi görülür. XVI. asrın sonunda Yenisey boyundaki Kırgız oymakları Moğolların egemenliğine girer. 1628'de Krasnoyarsk kalesi Ruslar tarafından kurulur. 1667 yılında Kırgız toprakları Cungarların egemenliğine girer. 1703'te Cungarlar Kırgızları (Hakasları) sürgüne götürür. 1708'de I. Petro Sibirya bölgesinde reformlar yapma kararı alır. XVIII. asrın başında Hakaslar Ruslar tarafından Hıristiyanlaştırılmaya başlanır. 1722-1723 yıllarında D. G. Messerşimid Hakasya'ya araştırma gezisi düzenler.

1733-1743'te ikinci grubun (G. F. Miller, İ. G. Gmelin ve İ. E. Fişer'in) araştırma gezisi yapılır. 1738-1740'ta ilk maden ocakları kurulur. 1772-1773 P. S. Pallas ve İ. G. Georgi'nin araştırma gezileri düzenlenir. M. M. Speransk'ın bölgedeki yönetim reformu yapılır. 1830'lu yıllarda Hakasya'da altın çıkarılmaya başlanır. 1864'te Üst Abakan'da Hakasya'da ilk okul açılır. 1866'da Abakan'da ilk demir işleme fabrikası kurulur. 1877'de Minusinsk'te Bölge müzesi kurulur. Bu müze günümüzde Türk tarihi açısından dünyadaki en önemli merkezlerden biridir.

"Çin tarihlerine ait yıllıklarda Kırgızlar, M. Ö. 2. yüzyılda Hunlar zamanındaki olaylar anlatılırken karşımıza çıkmakta ve Kırgız Türklerinin bilinen ilk devletlerini M. Ö. 2. yüzyılda kurdukları söylenmektedir." (Budak 1997: 1254)

F. Budak'ın bahsettiği bu Kırgız hükümranlığı hakkında fazla malumatımız olmamakla beraber, Kırgızların Sayanların Kuzeyinde, Abakan ırmağı (Yenisey'in bir kolu) boyunda ve Binsu ovasında milattan önceki yıllardan beri yaşadıkları söylenebilir.

"Kögmeni aşarak Kırgız ülkesine kadar ordu sevk ettik... Kögmen'in yeri suyu sahipsiz kalmasın diye Az, Kırgız kavmini düzene sokup geldik. Savaştık... İlini geri verdik... Kül Tigin yirmi altı yaşında iken Kırgıza doğru ordu sevk ettik. Mızrak batımı karı söküp, Kögmen ormanını aşarak yürüyüp Kırgız kavmini uykuda bastık. Kağanı ile Songa ormanında savaştık. Kül Tigin, Bayırku'nun ak aygırına binip atılarak hücum etti. Bir eri ok ile vurdu, iki eri kovalayıp takip ederek mızrakladı. O hücum ettiğinde, Bayırku'nun ak aygırını, uyluğunu kırarak, vurdular. Kırgız kağanını öldürdük, ilini aldık..." (Ergin 1999: 17-23).

Köktürk metinlerinde hakanların Kögmen (Sayan)'i aşarak Kırgız ülkesini basmalarından, hakanlarını öldürmelerinden, açık bir şekilde bölgedeki Kırgız varlığını ve bu varlığın güçlü olduğunu anlıyoruz.

Köktürk hâkimiyetinden sonra da bu Kırgız varlığı güçlenerek devam etmiştir. 745'te Köktürk hâkimiyetine Uygurlar tarafından son verilmiştir. 745-848 yılları arasında hüküm süren Uygurlar da, Köktürkler gibi kuzeylerindeki Kırgız varlığıyla mücadele etmiştir. "840 yılında Kırgızlar, Uygurlara galip geldiler. Uygurlar Doğu Türkistan'a ve Çin'e kaçtılar. Kırgızlar, Uygurların peşinden Amur'a kadar gittiler (Kızlasov 1991: 47).

IX. asırda Kırgız Devletinin sınırları batıda İrtiş, kuzey ve doğuda Angara ve Selenga ırmaklarına, güneyde Gobi çölüne kadar ulaşmıştır (Kızlasov 1993: 47).

X-XII. asırlarda Kırgız Hükümdarlığı tüm güney Sibirya'yı içine alıyordu. XIII. asrın başından itibaren Moğollar Kırgız Hükümranlığının içlerine kadar girdiler. 1218'de Moğol hükümranlığını kabul etmeyen Kırgızlar, onlarla yaptıkları savaşta yenildiler. 1273'teki ayaklanmada başarılı oldular ve 20 yıl kadar kendi kendilerini idare ettiler. 1293'teki son yenilgilerinde şehirleri yıkıldı, ülkedeki insanlar sürgün edildi. Sürgün edilenlerin yerlerine Moğol boyları yerleştirildi (Kızlasov 1993: 52).

XIV. asrın sonlarında Moğol İmparatorluğu çöktüğünde, bölgedeki halklar yeniden kendi kendilerini yönetmeye başladılar. Fakat XVII. asırda bile yerli halkla Moğolların birbirlerine saldırdıklarını görüyoruz. Bu asırda Ruslar da artık Hakas sınırlarına ulaşmıştı. Ruslar 1604 yılında Tom, 1618 yılında Kuznets, 1628 yılında Krasnoyarsk kalelerini kurdular ve bölgedeki yerli halktan vergi toplamaya başladılar. 1707 yılında Abakan kalesi bölgedeki Rusların merkezi hâline getirildi. 1718'de Ruslar Sayan dağlarında merkez kurdular. 1756 yılında dağlık Altay Bölgesi Rusya'ya bağlandı (Kızlasov 1993: 52-53).

XV-XVII. yüzyıllarda Kırgızlar, yeniden güçlenip, Kem kıyısındaki oymakları yeniden birleştirmişler ve onların yönetimiyle Hongoray-

Hooray adında yeni bir devlet oluşmuştur. Buna XVII-XVIII. yüzyıllardaki belgeler tanıklık etmekteler. F. İ. Stralenberg'in yaptığı Sibirya haritasında Yenisey civarı "Hon-goray" yeri diye adlandırılıyor. Buradaki Moğol hâkimiyeti bittikten sonra XV-XVI. Asırlarda, Hongoray-Hooray bütünlüğü yeniden kurulmuştur. Bu birleşen halkı Kırgız soyundan beylerin yönettiği açıktır. O zamanki belgelerde bizim yurdumuz bazen "Kırgız yeri" bazen "Hooray yeri" diye adlandırılıyor. XVII. asırda ilk Rus elçileri Kırgız yerinin başını ""Kırgız Hanı" diye adlandırıyor. Abakan şehrinin kurulması hakkında şöyle yazıyorlar: "Hon-goray yerinin ortasında Rus kişiler şehir kurmuşlar." XIX. asrın başında büyük Fin bilim adamı A. Kastren "Hızılçarzar (Krasnoyarsk)'ta vergi ödeyen Tatarlar Hon-goray kelimesiyle anlatılıyor." şeklinde yazıyor (Butanayev 1996: 3-11).

XX. asrın başına gelindiğinde bütün Rusya'da olduğu gibi, Hakas topraklarında da iç siyasi çekişmeler başlamıştı.

1917 yılında Bolşevikler "Barış, toprak, ekmek!", "Bütün halklar birleşin!" sloganlarıyla, çeşitli bölgelerde heyetler, meclisler teşkil etmeye başlamışlardı. 1918 yılının 25 Nisanında Minusinsk Meclisinde tüzük hazırlandı. 1923 yılında Hakasya'nın bölgenin kazası, 1925 yılında ise bölge (Okrug) olmasnaı kararı verildi.

1930 yılı başında Hakasya'nın 63,8 bin km^2 toprağı vardı. Bölge Askiz, Bograd, Taştıp, Çarkov, Çebakov olmak üzere beş kazaya (rayon) ayrılmıştı. Bölgedeki 112.200 insanın %53'ü Hakas idi. 20 Ekim 1930 tarihinde Hakas Bölgesinin "Hakas Otonom Bölgesi" olmasına karar verildi (Tugujekova 1993: 29).

1927 yılında çıkarılmaya başlanan "Hızıl aal" (Kızıl köy) gazetesi sonradan "Lenin Çolı" (Lenin Yolu) adıyla çıkmaya başladı. 20 Ocak 1931 tarihinde Üst-Abakan, otonom bölgenin merkezi ilan edildi.

Özellikle otuzlu yıllarda olmak üzere Hakasya, Stalin soykırımından da fazlasıyla nasibini aldı. "1934 yılında ortaya çıkarılan Turancı Teşkilatın soruşturmaları ondan sonraki yıllarda da sürdürülmüş, 1937 yılına gelindiğinde on binlerce Hakas yargılanmıştı. Üç yıl boyunca süren operasyonlarda, milliyetçilerin komünist partinin ve devlet üst düzey görevlilerinin de arasına girdikleri ortaya çıkmıştır.! 1937 yılı Hakasya Komünist Partisi Kongresinde 3 vilayet başkanı, 6 icra komitesi üyesi, 15 ilçe parti başkanı, 19 fabrika müdürü, 5 gazeteci, 8 hâkimin de içinde yer aldığı binden fazla kişi milliyetçi oldukları gerekçesiyle tutuklanmıştı. Tutuklananlara çok ağır cezalar veriliyordu. Örneğin Hakasya'da yalnızca 27 Kasım 1937 günü, yani bir gün içinde 137 kişi yargılanmış ve bunların 107'si idam edilmiş, kalanları on yıl ağır hapisle cezalandırılmışlardı (Deliömeroğlu 1997: 1577-1580).

Hakasya'da toplam kaç kişi yargılandı? Bunun kesin bir cevabı hâlâ yoktur. Fakat Hakasya'da Sovyet baskılarından zarar görmeyen aile yok gibidir. 1990'dan 1994'e kadar daha önce hüküm giymiş üç bin kişi, Moskova mahkemeleri tarafından haksız yere hüküm giydikleri kabul edilerek tazminat aldı. Kolhozlaştırma süresinde Hakasya'da toplam iki bin aile sürgüne gönderildi. Bu yaklaşık on bin kişi demektir.

Sürgün edilen Hakasların yerine sürgün edilen Almanlar, Kalmuklar, Çeçenler, İnguşlar, Polonyalılar ve Rus Kazaklar gelip yerleştiler. Bu baskı ve yok ediş tarihi Türk yurdu Hakasya'da Hakasları bugün % 11 oranına indirdi.

"Hakasya'da modern millî hareket çalışmaları 1988 yılında Hakas siyasi organizasyonu "Tun"un (Öncü) kurulmasıyla başladı. 10-11 Ağustos 1990 tarihinde Tun'un teşebbüsüyle Hakas Halk kongresi toplandı. Hakasların hayatını sürdürmeleri zora girdiğinden kongre yapılmıştır. Kongrede Hakas Özerk Bölgesinin Hakas Özerk Cumhuriyeti yapılması

kararı alındı. Bir yıl sonra 3 Temmuz 1991 tarihinde Rusya Federasyonu Cumhurbaşkanı Hakasya'nın Cumhuriyet statüsünü onayladı.

Ekim devriminden önce Hakasya'da sadece dokuz köyde "yabancı" okulları vardı. Bu okullarda eğitim Rusça verilirdi... Bugün var olan 270 okulun 69'unda Hakasça dersleri sadece ortaokula kadar verilmektedir (Butanayev 1995: 35).

Din

Hakaslar tabii olarak diğer Türk boyları gibi "Göktanrı" inancına sahip idiler.

Hakas inanışlarına göre kainat üç bölümden oluşmaktadır. Üstte "çağan çiri" (Tanrı yeri) denilen dokuz katlı gök bulunmaktadır. En üstte "Akçağan" veya Hakasların diğer ifadeleriyle "Huday Çağan" oturmaktadır. "Akçağan" bütün Çağan Çiri'nin tek hâkimidir. Diğer katlarda ise iyiliği temsil eden ve her biri değişik görevler üstlenmiş Akçağan'ın yardımcıları bulunmaktadır. Bunlar toprak, bitkiler, hayvanlar ve diğer tabiat olaylarıyla meşgul olmaktadırlar. Bu yardımcıların en meşhurları Umay, verimlilik ve çocuk ruhlarıyla; Ayzık, namuslu kadın ve temiz erkeklerin yardımlarıyla; Çaltırah Çayıçı, şimşek çaktırarak kötülüklerin yeryüzünden temizlenmesi ile meşguldürler. Şaman ise altıncı katta oturmakta ve yeryüzündeki şamanlara yardımcı olmaktadır. Dağlarla ilgilenen dağ iyesi Hubay Han, nehir iyesi Sugday Han, rüzgâr iyesi Çildey Han, soğuk iyesi Humduzak, ateş iyesi Ot İney vb. Akçağan'ın diğer yardımcılarıdır (Deliömeroğlu 1997: 1579-1580).

Bu inançları Ruslarla karşılaşmalarına kadar devam etmiştir. Ruslarla karşılaştıktan sonra Hıristiyanlaştırma çabalarının yoğun bir şekilde yapıldığını görüyoruz. Bu çabaların nasıl olduğunu bir Hakas tarihçi-

nin kaleminden, yaşanmış bir olayı vererek aktarmak daha doğru olacaktır:

"1886 yılının 15 Temmuzunda Hakasya'ya büyük bir haber yayıldı. Bu tarihte 3003 kişiyi Askiz ırmağında zorla Hıristiyanlaştırdılar. Bu olayı bütün gerçekliğiyle anlatayım. Halkı Hıristiyanlaştırma çabaları çok olmuş. Bunun başlıca sebebi halkı, kilisenin baskısıyla Tanrıya inandırıp, hanın politikasına uygun hâle getirmek imiş. Halkı Hıristiyanlaştırmak için Kızılyar'da yaşayan Kim vilayetinin başpapazı gelecek olmuş. Onun bir adı da "arhiyerev" imiş. Papazın gelmesi için Askiz dumasının (meclisinin) yöneticileri nasıl hazırlanmışlar:

Askiz meclisinde 12 boydan üyeler bulunuyormuş. Meclisin baş yöneticisi bu 12 boyun temsilcisi de oluyormuş. Bu kişi boyların başı olarak adlandırılıyormuş. Bu meclisin başkanı en bilgili kişi kabul edilirmiş. Bu kişilere Knez (prens, boy beyi) adı da veriliyormuş. Obaların yöneticileri bu knezlerin yardımcılığına getirilirmiş. Vergi toplayan memurlara ise "Tazol" (Esaul) denirmiş. 12 boyun obaları, bugünkü Askiz, Taştıp, Pii, Altay Bölgeleri içinde kalan yerlerde imiş.

Meclis yöneticileri, boy başlarını toplayıp, konuşarak, halkın 10 Temmuzda Askiz'de toplanmasını istemişler. Meclisin emriyle, boy beyleri genç yaşlı, çoluk çocuk kim varsa toplayıp Askiz'e getirmişler. Toplanan bu insanlar Askiz ırmağının iki yakasında başpapazı beklemeye başlamış. Başpapaz Askiz'e zamanında ulaşamamış, ancak 14 Temmuzda gelebilmiş. 15 Temmuz 1876'da da halkı vaftiz etmişler. O 5-6 gün içinde bu geniş halk yığını boyların yöneticileri tarafından kaçmasınlar diye beklenmiş. Toplanan halkı E. S. Katanov kendi mal varlığı ve yiyecekleriyle beslemiş. Ona meclisin başkan yardımcısı olan A. M. Kızlasov ve Beltirler boyunun temsilcisi İ. A. Asaçakov yardım etmişler. Onların parasıyla şeritli haçlar satın alınmış. Yine E. S. Katanov'un yönetiminde

Askiz nehri üzerinde köprü yapılmış. Irmağın kıyısında papazların oturacakları platformlar inşa edilmiş.

Halkı vaftiz etmeye (Hıristiyanlaştırmaya) başpapaz Antoniy, onun yardımcısı A. Ugryumov gelmiş. Minsu, Pii, Askiz, Taştıp ve Abakan'daki kiliselerin papazları onlara yardımcı olmuşlar. Başpapaz Antoniy'i ve konuk papazları Meclis yöneticileriyle birlikte, altın madenlerini işleten tüccar P. İ. Kuznetsov karşılamış. Kuznetsov misafirleri kendi evinde ağırlamış.

Vaftiz günü, halkı sabah erkenden toplayıp, erkekleri ve kadınları (çocuklarla birlikte) ayırmışlar. Yine onları yüzerli gruplara ayırmışlar. Karşılarında duran platforma Antoniy çıkıp dua okumuş, duaları E. S. Katanov Hakas diline aktarmış. Dua bittikten sonra halka suya girmeleri emredilmiş. Her kişinin üç kez suya dalması gerekiyormuş. Bunu gören halk, uğuldayıp bağırışmış. Birbirleriyle konuşmuyor, bağrışıyorlarmış. Sudan çıkanların boyunlarına şeritli haçlar takılmış. Bu şekilde sadece bir günde 3003 kişiyi vaftiz etmişler. Bu 3003 kişinin 612'si Kam imiş. Bu kadar çok insana nereden ad bulunacak. Bu yüzden erkeklerin hepsine Vladimir, kadınların hepsine de Mariya adını vermişler. Halkı vaftiz etmeye yardım ettikleri için meclisin önde gelenleri ödüllendirilmiş" (Pataçakov 1983: 31).

Üç yüz yıllık Hıristiyanlaştırma çabalarından sonra Ekim devrimi gelmiş ve ateistleştirme çabaları başlamıştır. Modern Hakas yazarlarının edebî eserlerinde; "Kam'ların halkı nasıl dolandırdığı, hastaları mal karşılığında tedavi ederek zengin olduğu; halkın malını, yiyeceğini elinden aldığı temalarının işlendiğine sıkça rastlıyoruz. Bu dinsizleştirme çabalarından sadece kamların nasibini aldığını söylemek doğru olmaz. Papazlar da bu kampanyadan, kamlar kadar olmasa da, nasibini almıştır.

Günümüzde Hakasların çoğunluğu Hıristiyan olarak bilinse de, eski inançları (Kamlık) hakkında yoğun bir ilgiye sahipler.

Dil

Hakasça Türkçenin Oğuz-Uygur grubuna dayanmaktadır. Hakasçaya en yakın dil Çin'deki Sarı Uygurların ve Fuyü Kırgızlarının konuştuğu dildir. Yüzyıllardır komşu olmalarından dolayı Altay ve Tuva Türklerinin dilleriyle de Hakasçanın benzerlikleri vardır. Kelimelerdeki ünlü daralmasından (daha çok e>i değişikliği) dolayı da Tatar ve Başkurt Türkçeleriyle benzerlikler gösterir. "20. asrın başlarında Hakasların % 95'inden fazlası kendi dillerini konuşuyordu. Ekim devriminden sonra komünist rejimin Ruslaştırma süreci neticesinde 1989'da % 76'ya düşmüştür" (Butanayev 1995: 6). Butaneyev, her ne kadar Hakasların % 76'sının Hakasçayı konuştuğunu yazsa da, özellikle şehirlerde, Hakas nüfusunun Rus nüfusa göre azlığı, çarşı pazarda kendi dillerini konuşma imkânlarının olmaması, Hakasçanın yok olmak üzere olan diller grubuna girmesine yol açmıştır.

Müslüman olan Türk boylarına göre Arapça ve Farsçanın etkisi Hakas Türkçesinde yok denecek kadar azdır. Buna karşılık uzun bir zamana dayanan (dört asır) Ruslarla birlikte yaşama ve özellikle yazı dilini kullananların Rusçayı çok iyi bilmeleri ve ondan etkilenmelerinden kaynaklanan Rusça etkisi diğer Türk lehçelerine göre daha yoğundur. Bu yoğunluk o dereceye varmıştır ki, en son etkilenmesi gereken cümle yapıları bile Rusçadan bazı etkiler gösterir.

Hakasların ataları (Kırgızlar) yazılı dile (Türkçe) sahip en eski Türk boylarındandır. Çeşitli araştırmalar göstermiştir ki, Yenisey havzasında bulunan yazılar, Orhun'da bulunan yazılardan daha eski bir tarihe dayanmaktadır. Bu bölgede bulunan yazının, Orhun bölgesinde bulunanlara göre daha iptidai oluşu araştırıcıları bu fikre götürmüştür. Ancak bazı araştırıcıların bu bölgede bulunan yazıların Türklere ait olduğu, dolayısıyla Kırgızların (Hakasların) bu yazıyı (Türk dilini) sonradan

öğrendiği şeklindeki fikirlerine biz katılmıyoruz. Bugünkü Hakas veya Tuva bilim adamlarının çoğu da Orhun-Yenisey yazılı taşlarını kendilerinin kabul etmektedirler ki, bizce bu doğrudur.

Bugünkü Hakasya topraklarında VII-XII. Asırlarda eski Hakas (Kırgız) devleti vardı. Bu bölgelerde bulunan yazıların çokluğundan, o zamanlar sadece hanların, beylerin değil, sıradan halk arasında da yazıyı bilenlerin çok olduğu anlaşılmaktadır. Altı asırdan fazla yazıyı kullanan bir halkın şüphesiz, bu yazıyı öğretecek okulları, öğretmenleri ve de edebî gelenekleri de vardı.

Mesela Haya-Pazı adlı kayada IX. yüzyıl ortalarında yazılan "Hepiniz dinleyin, insanlar, Kara Sengir'in elçisini" şeklindeki hitap, bir kişinin değil, pek çok insanın okuması için yazılmış olduğunu gösteriyor. Yazıyı okuyanlar, kendi damgalarını kayaya vurmuşlar (Kızlasov 1985: 34-36).

19. asra gelindiğinde Hakasya'da okuma yazma oranın yok denecek kadar az olduğunu, çeşitli araştırma ekiplerinin haberlerinden anlıyoruz. Okuryazarlık ancak çeşitli papaz okullarında ve Rusçayı öğrenmek yoluyla oluyordu. Nitekim Hakasların yetiştirdiği en büyük bilim adamı N. F. Katanov da öğrenimine böyle bir okulda başlamıştır.

Bugün Hakas olarak adlandırılan çeşitli Türk boylarından folklor derlemeleri Kastern, Radlov ve Katanov tarafından yapılmıştır. Bu derlemeler Radlov Probenlerinin II. ve IX. Ciltlerinde yayımlanmıştır.

1920'li yıllardan itibaren Hakasya'da alfabe yapma çalışmalarının başladığını görüyoruz. Hakaslar 1924-1929 yıllarında Kiril temelli bir alfabe kullanıyorlar. 1929-1939 yıllarında ise Latin temelli bir alfabeye geçiyorlar. 1939 yılında yeniden Kiril kökenli alfabeye dönüyorlar. 1946 yılında alfabeye iki harf (c, ğ), 1962 yılında "ŋ" harfleri ekleniyor. Bugün de bu alfabe kullanılıyor.

Hakas Türkçesi bilimsel araştırmalarda "azax" şivesi (veya dili, lehçesi) olarak adlandırılmıştır. Buradaki *azax* kelimesi Eski Türkçede "adak" (ayak) olan kelimenin çeşitli Türk lehçelerinde aldığı şekilden hareketle verilen bir adlandırmadır.

Hakas Türkçesinin Sagay (Askiz, Taştıp bölgesinin kuzeyi), Beltir (Üst-Kindırla, Üst-Sos, Arbat köyü), Kaçin (Üst-Abakan, Altay, Şirin bölgelerinde), Koybal, Kızıl (Şirin Bölgesi, Ak ve Kara Üüs ırmakları boyu), Şor (Hakasya'nın Taştıp Bölgesinde) ağızları vardır. Bu ağızlardan Beltir, Sağay ağzı içinde, Koybal ağzı ise Kaçin (kendilerince Haas) ağzı içinde erimiştir (Baskakov 1975: 3-8).

Şorların çoğunluğu (Bütün Şorların nüfusu 15 bin kadardır.) Hakas Cumhuriyeti dışındaki bölgelerde yaşadığı için, günümüz Hakas yazı dilinin "Şorca"nın özelliklerini yansıtmadığı ve "Şorca"nın farklı bir dil olduğu iddiasındadır. Sovyet Türkolojisinde de çoğunlukla "Şorca" Hakasçadan ayrı mütalaa edilmektedir. Böylece günümüz Hakas yazı dilini oluşturan dört ağız kalmaktadır. Bu ağızlardan ikisi (Sağay, Kaçin) temel alınarak günümüz Hakas yazı dili oluşturulmuştur. Dille ilgili yaptığımız çalışmalarda Hakas yazı dilinde temel alınmayan diğer ağızların da genel Türkçenin pek çok özelliğini içinde barındırdığını gördük. Bu yüzden bugünkü Hakas yazı diline bakarak, Hakasların bütününün konuştuğu dilin genel Türkçeden çok farklı olduğu şeklinde bir yargıya varmak doğru olmayacaktır. Aslında bu hükmün diğer Türk lehçeleri için de geçerli olması gerekir. Oysa bütün ağızlar göz önüne alınırsa Hakas Türkçesinin Eski Türkçeye en yakın Türk lehçelerinden biri olduğu kolayca görülecektir.

HAKAS ALFABESİ

Hak.	**Trk.**	**Hak.**	**Trk.**
Аа	Aa	Рр	Rr
Бб	Bb	Сс	Ss
Вв	Vv	Тт	Tt
Гг	Gg	Уу	Uu
-F-, -F	-ğ-, -ğ	У_у_	Üü
Дд	Dd	Фф	Ff
Ее	Ee	Хх	Xx (Gırtlaksı h)
Жж	Jj	Цц	Ts, ts
Зз	Zz	Чч	Çç
Ии	İi	-Ҷ-, -Ҷ	-c-, -c
Іі	Ĭĭ	Шш	Şş
Йй	Yy	Щщ	Şç, şç
Кк	Kk	-ъ	Sertleştirme işareti
Лл	Ll	Ыы	Iı
Мм	Mm	-ь	Yumuşatma işareti
Нн	Nn	Ээ	Ee

-Ӊ-, -Ӊ	-ŋ-, -ŋ	Юю	Yu, yu
Оо	Оо	Яя	Ya, ya
Öö	Öö	ё	Yo, yo
Пп	Рр		

HAKASÇA YAZIM KURALLARI

1920'li yılların sonundan itibaren Hakasçanın yazımı ile ilgili çalışmalar başlamıştır. Kiril alfabesi temel alınarak oluşturulan Hakas alfabesinde Rusçada bulunan bütün harfler alfabeye alınmış, Hakasçaya özel sesler için harfler ilave edilmiştir. Günümüz Hakas alfabesinde Rus alfabesinden farklı olarak İ (i), Ö (ö), Ӱ (ü), Ӊ (ŋ), Ғ (ğ), Ҷ (c) harfleri bulunmaktadır. Bu harfler Hakasçada 1930'lu yıllardan itibaren kullanılmaya başlanmış, en son değişiklik 1962 yılında НЪ şeklinde yazılan (ŋ) sesinin Ӊ şeklinde yazılmasıyla alfabe son şeklini almıştır.

Hakasçada uzun ünlüler 1928 yılından itibaren iki harfle yazılmaya başlanmıştır. 1932 yılında yapılan terim komisyonu toplantısında *slovar'* kelimesi yerine *söstĭk, zvuk* kelimesi yerine *tapsağ*, *pis'mo* yerine *pazığ* vb. kelimelerin kullanılması kararı alınır.

1936 yılında yapılan toplantıda 1) Birleşik sözlerin yazımı, 2. Tonsuzla biten kelimelerin tonlulaştırıcı ek aldığında, kelimenin sonundaki sesin tonlulaşacağı (*pa**s**> pa**z**ı, ki**p** >ki**b**i, a**t** >a**d**ı* vb.), 3. *pörĭk >pörĭgĭ=pörii, xamax> xamağı=xamaa, könek>könegĭ=könee* vb. kelimelerin iki şekilli yazımının kabulü gibi konularda kararlar alınmıştır.

Türkçe kökenli kelimeler yazılırken *е* (ye), *ё* (yo), *я* (ya), *ю* (yu) harfleri yerine çoğunlukla *ĭе, ĭо, ĭа, ĭу* tercih edilir. Ancak alınma kelimelerde kelimenin aslına sadık kalınır.

SES BİLGİSİ

Ünlüler

Hakas Türkçesinde dokuz normal, sekiz uzun olmak üzere on yedi ünlü bulunur. Türkiye Türkçesinden farklı olarak normal *i* ünlüsünden kısa ve dar bir *ĭ* ünlüsü daha vardır. Diğer ünlülerin uzun şekillerinin bulunmasına karşılık *ĭ* ünlüsünün uzun varyantı yoktur. Hakas Türkçesinde *ı, ĭ* ünlüleri diğer kısa ünlülere göre daha kısa ve dar telaffuz edilir. Hakas Türkçesinin uzun ünlüleri ünsüz düşmesi sonucu ortaya çıkmış asli olmayan, ikincil ünlülerdir ve yazıda normal ünlünün iki kere yazılmasıyla gösterlir. Eski Türkçenin uzun ünlüleri Hakas Türkçesinde normal uzunluktadır. Çeşitli kaynaklarda sadece *ööt* (öd) kelimesinin asli uzunluğunun bulunduğu yazılmaktadır.

a ünlüsü Kalın, düz, geniş ünlü. Kelimelerin başında, ortasında ve sonunda bulunur. Umum Türkçedeki *a* ünlüleri Hakas Türkçesinde korunur. *at* "at", *ağas* "ağaç", *mallarğa* "mallara", *çazıdağılar* "ovadakiler", *parçalar* "gidiyorlar", *pasça* "yazıyor".

e ünlüsü İnce, düz, geniş ünlü. Kelimelerin ortasında ve sonunda görülür. *kime* "gemi", *kilçe* "geliyor", *sösterde* "sözlerde", Kelimelerin ilk hecesinde "*e"* ünlüsü yaygın değildir. Alınma kelimelerdeki ve bazı ağız kelimelerindeki kelime başı *"e"* ünlüleri "ə" harfiyle yazılır. *əm* "ilaç", *ərincek* **"erincek",** *əlement, əkran***.**

ı ünlüsü Kalın, düz, dar ünlü. Kelimelerin başında, ortasında, sonunda bulunabilir. Umum Türkçedeki *ı* ünlüleri Hakas Türkçesinde korunur: *çıl* "yıl", *attığ* "atlı", *parıbıstı* "gidiverdi".

i ünlüsü İnce, düz, dar ünlü. Kelimenin ilk hecesinde umum Türkçedeki *e* ünlüsüne karşılık gelir: *kil-* "gel-", *kindĭr* "kendir". Bu ünlü ilk hecede değilse, büzülme sonunda ortaya çıkan uzun *i* ünlüsünü temsil eder ve kalın ünlülerle birlikte de kullanılır: *oynirğa* "oynamak", *körbin* "görmeyip", *sini* "seninki", *ani* "onunki", *kiligende* "geldiğinde".

ĭ ünlüsü İnce, düz, dar ünlü. Umum Türkçedeki *i* karşılığıdır. Diğer ünlülerin uzun şekillerinin olmasına karşılık bu ünlünün uzunu yoktur: *kĭzĭ* **"kişi"**, *ĭnek* "inek", *tĭs* **"diş".**

o ve ö ünlüleri Geniş, yuvarlak ünlüler. Türkçe kökenli kelimelerin sadece ilk hecesinde bulunurlar. *o* kalın, *ö* ince ünlüdür:

on "on", *otıs* "otuz", *xozan* "tavşan", *pora* "boz".

köl "göl", *sös* "söz", *mökey-* "eğil-", *sögĭl-* "sökül-".

u ve ü ünlüleri Yuvarlak, dar ünlüler. *u* ünlüsü kalın, *ü* ünlüsü incedir:

uzun "uzun", *xuzurux* "kuyruk", *purun* "burun".

külük "yiğit", *kümüs* "gümüş", *pürge-* "ört-".

Hakas Türkçesinde bulunan 17 ünlünün özellikleri aşağıda verilen tabloda görülmektedir.

			düz (irĭnni nimes)			**yuvarlak** (irĭn)		
	normal	**uzun**	**normal**	**uzun**	**normal**	**uzun**	**normal**	**uzun**
geniş (çalbax)	a	Aa	e	ee	o	oo	ö	öö
dar (nĭske)	ı	Iı	i, ĭ	ii	u	uu	ü	üü
	kalın/art (tĭl soondağı)		**ince/ön** (tĭl alnındağı)		**kalın/art** (tĭl soondağı)		**ince/ön** (tĭl alnındağı)	

Kalınlık İncelik Uyumu

Hakas Türkçesinde bütün eklerin kalın ve ince şekilleri vardır. Bu sebeple kelimelerde kalınlık-incelik uyumu sağlamdır. Ünlü ile biten bazı fiil şekillerinde, fiilin son ünlüsü *i'*ye dönüşür. Bu tür fiillerdeki ünlü uzun da olsa tek *i* harfi ile yazılır. Kelimenin bu ünlüden sonraki şeklinin kalın veya ince olmasını bu ünlü belirlemez. Bu ünlüden önceki kısım kalın ise kelime kalın ünlüler, ince ise ince ünlülerle devam eder. Bu tür yapılardan bazıları şunlardır:

Gelecek zaman eki: *oyna- > oynirbın* "oynayacağım", *uzu- > uzirbıs* "uyuyacağız, *tazı- > tazirzar* "taşıyacaksınız", *tĭ- > tirbĭn* "diyeceğim", *tĭ- > tirge* "demek".

Mastar eki: *oyna- > oynirğa* "oynamak", *çılı- > çılirğa* "ılımak", *uzu- > uzirğa* "uyumak".

-U zarf-fiil eki: *oyna- > oyni* (*<oynayu), "oynaya, oynayarak", *kögle- > kögli* "şarkı söyleyerek", *uzu- > uzi* "uyuyarak".

Düzlük Yuvarlaklık Uyumu

Hakas Türkçesinde, eklerin yuvarlak ünlülü varyantları yoktur. Dar-yuvarlak ünlüler yerine çoğunlukla dar-düz ünlülerin gelmesi Hakas Türkçesinde düzlük yuvarlaklık uyumunu bozan bir durumdur: *sögĭncĭk* "küfürbaz", *sözĭr-* "sürüklemek", *töktĭr-* "döktürmek", *törtĭncĭ* "dördüncü".

Eskiden kalıplaşmış bazı eklerde yuvarlak ünlü bulunabilir: *küskü* "güz", *tüdün* "tütün, duman", *üstü* "üstü", *kündüs* "gündüz".

İlk heceden sonra *o* ve *ö* ünlüleri bulunmaz. *sigĭzon < sekiz on* "seksen", *çitĭon < yedi on* "yetmiş", *alton < altı on* "altmış" gibi bitişik kelimelerde bu kural görülmez, ayrıca *xıro < kırağı*, *pızo < buzağı* gibi

sayıları az olan ve büzülme sonunda uyum dışı kalmış kelimeler de bu kurala uymazlar.

Hakas Türkçesinde bulunan -ox, -ök eki (ET'nin ok, ök kuvvetlendirme edatı) sadece bu varyantlarıyla bulunur ve uyuma girmez. Bu ekin geldiği kelime kısa ünlüyle bitiyorsa bu kısa ünlü düşer *kĭzĭ > kĭzĭ-ök > kĭzök* "insan gibi, insan da", *pala > pala-ox > palox* "çocuk gibi, çocuk da"

Ancak kelime -ĭ, -ö, -o, veya uzun ünlülerden biriyle bitiyorsa sondaki ünlü düşmez: *kĭzeeök* "kişiye de", *xıroox* "kırağı gibi", *minĭök* "beni de". Bu ek geldiği kelimeye "da" , "gibi" anlamlarını katar: *parğa-noxtar* "onlar da gitmiş", *çörerök* "o da yürüyecek", *kiregöksiŋ* "sen de gereksin".

Ünlü Değişmeleri

Günümüz Hakas Türkçesinde, ET'ye göre, iki ünlüde kurallı değişme görülür. Bunlardan biri *kelimelerin ilk hecesinde* ET "e" sesinin Hakas Türkçesinde i'ye dönüşmesidir: *eb > ib* "ev", *sen > sin* "sen", *beg > pig* "bey", *keç- > kis-* "geç-", *kel- > kil-* "gel-", *semiz > simĭs* "semiz", *temir > timĭr* "demir".

Hakas Türkçesinde görülen bu ünlü değişikliği düzenli olmasına karşılık çok az kelime hem *i-* hem de *e-*'li şekilleriyle kullanılabilir. Bu daha çok Sagay ağzının bir özelliğidir: *im- ~ em-* "em-" *ig- ~ eg-*, "eğ-" *irincek ~ erincek* "erincek, üşenen". . . Alınma kelimelerde bu değişiklik görülmez. Kelimeler kendi ünlülerini korurlar: *ekran, element, eskiz, epos. . .*

ET kelimelerin ilk hecesinde bulunan *e* ünlüsü *i* olurken; ET'nin bütün i ünlüleri de normal i ünlüsünden daha kısa ve dar ĭ ünlüsüne

dönüşür: *iki > ĭkĭ*, *tişlig > tĭstĭg* “dişli”, *inek > ĭnek, iç- > ĭs-* “iç-”, *etlig > ittĭg* “etli”, *kişi > kĭzĭ* “kişi”.

Hakas Türkçesinde görülen bu ünlü değişikliği düzenlidir. Alınma kelimeler kendi ünlülerini korurlar: *iyul* “temmuz”, *kapitalizm, metafizika* “metafizik”. . .

Hakas Türkçesinde eklerin yuvarlak ünlülü varyantları yoktur. Bu sebepten ET'nin yuvarlak ünlülü bütün ekleri, Hakas Türkçesinde düz varyantlıdır. Kalınlık-incelik uyumuna göre; -ü- > -ĭ-, -u- > -ı- değişiklikleri olur: *köpük > köbĭk*, *künü > künĭ* “günü”, *küldür- > küldĭr-* “güldür-”, *açuk > azıx* “açık”, *kolum > xolım* “kolum”, *yağmur > naŋmır* “yağmur”.

Eklerde görülen bu ünlü değişmesi iki heceli tabanların ikinci hecesinin düzleşmesi şeklinde de görülür: *otuz > otıs* “otuz”, *boyun > moyın* “boyun”, *orun > orın* “orun”, *bedük > pözĭk* “yüksek”.

Ünlü Benzeşmeleri

Hakas Türkçesinde *k, x, g, ğ, ŋ* gibi ünsüzlerin iki ünlü arasında kalarak düşmesi sonunda yan yana gelen (ikizleşen) iki ünlü benzeşir. Bu benzeşme çoğunlukla *ilerleyicidir*: *ağıl > aal* “köy”, *agır > aar* “ağır”, *yangı > naa* “yeni”, *sağıp > saap* “sağıp”, *yaylağı > çaylaa* “yaylası”.

Gerileyici ünlü benzeşmesi *geniş ünlünün dar ünlüyü kendisine benzeştirmesi* şeklinde görülür: *yazıga > çazaa* “yazıya, ovaya”, *kişige > kĭzee* “kişiye”, *tilküge > tülgee* “tilkiye”.

Ünlü Türemesi

Sonu iki ünsüzle biten bazı kelimelerde bu iki ünsüz arasına ünlü girer: *alp > alıp* “alp”, *kork- > xorıx-* “kork-”, *kırk- > xırıx-* “kırk-”, *bars > parıs* “pars”, *kırk > xırıx* “kırk”.

Ünsüzler

Hakas Türkçesinde 24 ünsüz bulunur. Bu ünsüzler Hakas alfabesindeki sırasıyla; *b, v, g, ğ, d, j, z, y, k, l, m, n, ŋ, p, r, s, t, f, x, ts, ç, c, ş, şç* şeklindedir. Bunlardan *v, j, f, ts, ş, şç* sesleri alınma kelimelerde (çoğunlukla Rusçadan) görülür.

Ünsüzler kendi içlerinde çıkış noktalarına göre bazı gruplara ayrılırlar.

Dudak ünsüzleri : *b, p, m* (çift dudak); *v, f* (diş dudak)

Dil ucu ünsüzleri : *d, t, n, s, ş, ts, ç, c z, j, şç, l, r*

Dil ortası ünsüzü : *y*

Dil arkası ünsüzleri : *g, ğ, k, x, ŋ*

Ünsüzler tonlu tonsuz oluşlarına göre de iki gruba ayrılır.

Tonlu ünsüzler : *b, v, g, ğ, d, j, z, l, m, n, ŋ, r, y, c*

Tonsuz ünsüzler : *k , p, s, t, f, x, ts, ç, ş, şç*

p-b, k-g, s-z, t-d, x-ğ ünsüzleri birbirlerinin tonlu tonsuz şekilleridir. Bu ünsüzlerden biriyle biten kelime tonlu ek aldığında, tonlulaşmayla tonlu şekline dönüşür: *sa**p** > sa**b**ı*, *köne**k** > köne**g**ĭ* "kovası".

Hakas Türkçesinde ünsüzlerin kullanımıyla ilgili bazı kurallar mevcuttur. Bu kuralların başlıcalarını şu şekilde sıralayabiliriz:

b, d, z, c ünsüzleri kelimenin başında ve sonunda bulunmaz.

g ünsüzü ince sıradan kelimelerde, *ğ* ünsüzü kalın sıradan kelimelerde bulunur. Her iki ünsüz de kelime başında bulunmaz.

Hakas Türkçesinde *k* ünsüzü ince sıradan kelimelerde, *x* ünsüzü ise kalın sıradan kelimelerde bulunur.

ç ünsüzü ağızlarda bulunmasına karşılık, yazı dilinde, kelime sonunda bulunmaz.

g, ğ, ñ sesleri kelime sonundayken, kelime ünlüyle başlayan bir ek alırsa, iki ünlü arasında kalan bu ünsüzler düşer ve kelimede ünlü uzaması görülür.

Kelime sonunda bulunan *-k* (ince), *-x* sesleri iki ünlü arasında *-g-* , *-ğ-* ünsüzlerine dönüştükten sonra bazen düşer.

v, j, f, ts, şç, ş ünsüzleri Türkçe kökenli kelimelerde bulunmaz. Çok eskiden Rusçadan Hakasçaya girmiş kelimelerde bu ünsüzlerden biri varsa Hakas Türkçesi en azından konuşma dilinde, bu sesleri kendi seslerine dönüştürmüştür: *vagon > pagon*, *fabrika > pabrika.*

y ünsüzü diğerlerinden farklı olarak yarı ünlüdür. Yazılışında da diğer ünsüzlerden farklılık gösterir.

Hakas Türkçesindeki ünsüzlerin genel özelliklerini şöyle bir tabloyla gösterebiliriz:

		çıkış yeri						
				dil ucu		**dil ortası**	**dil arkası**	
çıkış şekli		**çift dudak**	**diş dudak**	**diş**	**ön damak**	**yan**	**dilin arkası**	**dilin en arkası**
süreksiz	tonlu	b		d	c		g	
	tonsuz	p		t	ç		k	
sızıcı	tonlu		v	z	j	y		ğ
	tonsuz		f	s	ş			x
	geniz	m		n				ň
akıcı	yan			l				
	titrek				r			

Ünsüz Değişmeleri

b- > p- . ET' nin kelime başı *b-* ünsüzleri Hakas Türkçesinde çoğunlukla *p-*'dir. (Bazı örnekler m-li) Bu durum kelime başında ünsüz tonsuzlaşması olarak karşımıza çıkmaktadır : *başka > pasxa, biz > pis, beş > pĭs, bir > pĭr, bay > pay, bağır > paar, bala > pala, bağla- > palğa-.*

b- > m- . b- > p- değişmesine göre daha az karşımıza çıkan b- > m- değişikliğine gerileyici ünsüz benzeşmesinin sebep olduğu anlaşılmaktadır : *ben/men > min, boyun > moyın, boynuz > müüs, bunu > munı, bin- > mün-, bolat > molat, bunca > mınca, bayıl- > mayıl-* "yorul-".

k- > x- . Hak. kalın sıradan kelimelerde k- (ka) sesi bulunmaz. ET'nin bu kalın k sesiyle başlayan kelimeleri Hakas Türkçesinde x- sesiyle başlar : *kak- > xax-, kal- > xal-, kaburga > xabırğa, karak > xarax, kar > xar, kaz- > xas-, kayna- > xayna-, kulak > xulax, kapış- > xabıs-, kız > xıs, kır- > xır-, kuş > xus.*

Alınma kelimelerde k (ka) korunur: *kaban, kakao, karavan, kamera, kanton.*

-k- > -x- : *başka > pasxa, akça > axça, aksak > axsax, okşaş > osxas*

-k > -x : *artık > artıx, ak > ax, açuk > açıx, balık > palıx, ok > ux, tabak > tabax.*

-k- > (-x- >) -ğ- : *uyku > uyğu, sakal > sağal, arka > arğa.*

y- > ç- . ET'nin kelime başı y- ünsüzleri Hak. Türkçesinde çoğunlukla ç- olmuştur (bazan n-'dir) *yağ- > çağ-, yar > çar, yar- > çar-, yargı > çarğı, yarış > çarış, yorıga > çorğa, yurt > çurt, yığ- > çığ-, yıl > çıl.*

y- > n- . ET'nin kelime başı y- ünsüzleri azımsanmayacak oranda n-'ye dönüşmüştür. Örneklerden anlaşıldığı kadarıyla bu durum gerile-

yici ünsüz benzeşmesiyle ortaya çıkmaktadır: *yangı > naa, yangak > naax, yagmur > naŋmır, yen > nin, yumşat- > nımzat-, yumurtka > nımırxa, yumuş > nımıs.*

ç- > s- : *çak- > sax-, çap- > sap-, çöz- > sis-, çöm- > som-, çın > sın, çöp > söp.*

-ç > -s : *aç- > as-, agaç > ağas, aç > as.*

-ş > -s . Hak. Türkçesinde alınma kelimeler ve birkaç taklidî kelime dışında ş ünsüzü bulunmaz. ET'nin ş ünsüzleri Hak. Türkçesinde kelime başı ve sonunda s, kelime içinde tonlular yanında z, tonsuzlar yanında yine s ünsüzüyle karşılanır: *kuş > xus, adaş > adas, alkış > alğıs, aldanış > aldanıs, baş > pas, şiş- > sis-, bölüş- > pölis-.*

ş > (s >) z : *koşul- > xos- > xozıl-, tüş > tüs > tüzi, tüş- > tüs- > tüzerge.*

-z > -s . Hak. Türkçesinde kelime sonunda -z sesi bulunmadığından ET'nin kelime sonu -z ünsüzleri Hak. Türkçesinde -s olmuştur: *söz > sös, kımız > xımıs, semiz > semis, kaz > xas, kız > xıs, biz > pis, otuz > otıs, kaz- > xas-.*

Aslı ç olan fakat Hakas Türkçesinde s'ye dönüşmüş şekiller iki ünlü arasında tonlulaşarak z olur.

ç > s > z : *üç > üs > üzölen* "üçü birlikte", *uç- > us- > uzur-* "uçur-".

-d- > -z- . Türk lehçelerini sınıflandırmada ölçütlerden biri olarak görülen ET'nin -d- sesleri Hak. Türkçesinde -z- olmuştur. Bu yüzden sınıflamalarda Hakas Türkçesine "z" dili (lehçesi, şivesi) denmektedir: a*dak > azax* "ayak", *adır > azır* "ayrım", *adırıl- > azırıl-* "ayrıl-", *bedük > pözik* "yüksek".

Bu z sesleri Hak. Türkçesinde kelime sonunda ve tonsuz ünsüz yanında z bulunmadığından s olmuştur. *ked- > kis-* "giy-", *tod- > tos-*

"doy-*", adgır > asxır* "aygır". Ancak bu kelimeler de tonluyla başlayan ek aldığında s > z olur.

-l- > -n- . Sonu -n, -m, -ŋ ünsüzleriyle biten kelimeler l ile başlayan ek aldıklarında l ünsüzü ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle n ünsüzüne dönüşür: *aŋ-la- > aŋ-na-* "avlamak", *akın-lığ > ağın-nığ, alım-la- > alım-na-, ayran-lıg > ayran-nığ.*

-l- > -t- . Sonu tonsuz ünsüzle biten kelimeler *l* ünsüzüyle başlayan bir ek aldıklarında bu *l* ünsüzü ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle *t* ünsüzüne dönüşür: *süt-lüg > süt-tig, artık-la- > artık-ta-, adak-lan- > azax-tan-* "yürümeye başlamak", *kap-la- > xap-ta-* "çuvala koymak", *ak-la- > ax-ta-, soguk-lan- > soox-tan-.*

Ünsüz Düşmesi

-ng- > ø : *yangı > naa* "yeni", *yangak > naax* "yanak".

-g- > ø : *ağıl > aal, ağır > aar, oğul > ool, sağıp > saap, yuğıp > çuup, yaylağı > çaylaa, bugün > püün.*

ŞEKİL BİLGİSİ

YAPIM EKLERİ

İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ (İİYE)

-cı, -cĭ, -çı, -çĭ

Meslek ve uğraşma isimleri yapar. İşlek yapım eklerinden biridir: *çaa-cı "*savaşçı", x*ığırığ-cı "*okuyucu", *mal-cı*, *sadığ-cı* "satıcı", *im-cĭ "*doktor", *terben-cĭ* "değirmenci", *palıx-çı* "balıkçı", *us-çı* "usta, mahir", *ip-çĭ* "kadın".

-cax, -cek, -ıcax, -ĭcek

İşlek yapım eklerinden biridir. Ekin ünsüzle başlayan şekilleri ünlüyle biten isim tabanlarına, ünlüyle başlayan şekilleri ise ünsüzle biten tabanlara gelir. Ek, küçültme isimleri yapar: *kniga-cax* "kitapçık", *tura-cax* "evcik", *pala-cax* "çocukcağız", *kĭzĭ-cek* "insancık", *xar-ıcax* "karcık", *çĭl-ĭcek* "rüzgârcık".

-lığ, -lĭg, -nığ, -nĭg, -tığ, -tĭg

İşlek eklerden biridir. Ekin, kalınlık-incelik uyumuna göre l'li varyantları ğ, l, r, y ünsüzlerinden ve ünlülerden sonra; n'li varyantları m, n, ŋ ünsüzlerinden sonra; t'li varyantları ise tonsuz ünsüzlerden sonra gelir. Ek isimlerden sıfat yapar: *nanmır-lığ* "yağmurlu", *xar-lığ* "karlı", *çil-lĭg* "yelli, rüzgârlı", *küs-tĭg* "güçlü", *at-tığ* "atlı", *süt-tĭg* "sütlü", *ton-nığ* "paltolu", *ün-nĭg* "sesli", *öŋ-nĭg* "renkli", *şkola-lığ* "okullu", *maşina-lığ* "arabalı".

-das, -des, -tas, -tes

İşlek değildir: *xarın-das* "kardeş", *arğıs-tas* "arkadaş", *pĭlek-tes* "bileklik, bilezik".

-ax, -ek

Küçültme isimleri yapar: *aday-ax* "köpekçik", *saray-ax* " kümesçik", *Andrey-ek* "Andreycik".

-tıx, -tĭk

İşlek olmayan eklerden biridir: *pas-tıx* "müdür", *tıs-tıx* "sakin, xuzurlu", *tös-tĭk* "kök", *kös-tĭk* "ayna".

-ar, -er, -lar, -ler

Üleştirme sayı sıfatları yapar. Kalınlık-incelik uyumuna göre ekin -ar, -er varyantları ünsüzle biten tabanlara; -lar, -ler varyantları ünlüyle biten tabanlara gelir. *pĭr-er* "birer", *toğız-ar* "dokuzar", *on-ar* "onar", *ilĭg-er* "ellişer", *altı-lar* "altışar", *çitĭ-ler* "yedişer".

-olaŋ, -öleŋ

Sayılara gelerek "birlikte, o sayıca" anlamlarını verir: *ĭköleŋ* "ikisi birlikte", *törtöleŋ* "dördü birlikte", *sigĭzöleŋ* "sekizi birlikte", *pĭs törtöleŋ kildĭbĭs* "biz dört kişi birlikte geldik", *pĭs üzöleŋmĭs* "biz üç kişiyiz, üçümüz birlikteyiz". Örneklerden de anlaşıldığı gibi ek ünlüyle biten bir kelimeye geldiğinde kelimenin son ünlüsü düşmektedir: *ĭköleŋ, altolaŋ*.

-xı, -kĭ, -ğı, -gĭ

Bağlandığı isme ait olmayı gösterir. Aitlik ekidir: *purun-ğı* "önceki, eski", *püül-gĭ* "bu yılki", *püüngĭ* "bu günkü", *pıltır-ğı* "geçen yılki", *kicee-gĭ* "dünkü", *sağam-ğı* "şimdiki". Ek mevsim adlarında kalıplaşmıştır: *ças-xı* "ilkbahar", *çay-ğı* "yaz", *xıs-xı* "kış".

FİİLDEN İSİM YAPMA EKLERİ (FİYE)

-xı, -kĭ, -ğı, -gĭ

Daha çok alet adı yaparlar: *çarıt-xı* "aydınlık, ışık", *sap-xı* "tırpan, orak", *kis-kĭ* "keski", *sürt-kĭ* "merhem, macun", *is-kĭ* "kürek", *çar-ğı* "yargı", *sĭbĭr-gĭ* "süpürge".

-x, -k, -ıx, -ĭk

Ünsüzle biten isim tabanları yardımcı ünlülü varyantları alırlar. Hakas Türkçesinin işlek olan FİYE'lerinden biridir: *xara-x* "göz", *çarı-x* "parlak", *ıra-x* "uzak", *töze-k* "döşek", *izĭrĭ-k* "esrik", *art-ıx "*artık", *xon-ıx*

"hayat, yaşam", *azır-ıx* "su ayrımı, dere", *çar-ıx* "yarık", *aç-ıx* "açık", *tiz-ĭk* "deşik, delik".

-s, -ıs, -ĭs

Ekin -s varyantı ünlüyle biten fiil tabanlarına, diğer varyantları ise ünsüzle biten tabanlara kalınlık-incelik uyumuna göre gelir. Hakas Türkçesinin fiil isimlerindendir ve işlektir: *çurta-s* "yaşayış, hayat", *ılğa-s* "ağlayış", *sağın-ıs* "sakınış, düşünüş", *xısxır-ıs* "çağırış, çağırma", *at-ıs* "atış, ateş etme", *soğ-ıs* "vuruş", *külĭn-ĭs* "gülünüş", *pĭl-ĭs* "biliş", *pĭrĭğ-ĭs* "birikiş".

-m, -ım, -ĭm

Ekin -m varyantı ünlüyle biten tabanlara, diğer varyantlar kalınlık-incelik uyumuna göre ünsüzle biten tabanlara gelir. Hakas Türkçesinin işlek eklerinden biridir: *alta-m* "adım", *oorta-m* "bir avurt, bir yudum", *çar-ım* "yarım", *poom* < *poğ-ım* "boğum", *tĭl-ĭm* "dilim", *öl-ĭm* "ölüm", *tür-ĭm* "dürüm".

-ğ, -g, -ığ, -ĭg

Ünlüyle biten tabanlara ek yardımcı ünlü almadan gelir. İşlek eklerden biridir: *açı-ğ* "acı", *arı-ğ* "temiz", *huru-ğ* "kuru", *çılı-ğ* "ılık", *sad-ığ* "satı, satış", *çad-ığ* "yatı, yatış", *tab-ığ* "seçme, seçiş", *ĭd-ĭg* "yapma, etme", *ĭskĭr-ĭg* "duyuru".

-cı, -cĭ, -çı, -çĭ

İşlek eklerden biridir: *malğat-çı* "kaprisli", *aralas-çı* "katılımcı, iştirak eden", *ĭstes-çĭ* "sorgu hakimi", *ügret-çĭ* "öğretmen", *ügren-cĭ* "öğrenci", *isten-cĭ* "çalışkan", *tügen-cĭ* "sonuncu".

-xıs, -kĭs, -ğıs, -gĭs

Daha çok alet isimleri yapar: *çap-xıs* "örtü, kapak", *pas-xıs* "merdiven", *öt-kĭs* "delik, geçecek yer", *kis-kĭs* "keski", *xır-ğıs* "kesme aleti", *ĭl-*

gĭs "askı". Ekin bazı kelimelerde -g, -ğ ünsüzü düşer ve ünlü benzeşmesi olur: *köze-g-ĭs > közöös* "maşa", *külĭksĭre-g- ĭs > külĭksĭröös* "övüngen".

-xın, -kĭn, -ğın, -gĭn

Ekler kalınlık-incelik ve tonluluk tonsuzluk uyumlarına göre gelir: *tas-xın* "taşkın", *süs-kĭn* "serseri, avare", *çay-ğın* "yayılmış, yayma", *sür-gĭn* "sürek, takip".

-cax, -cek, -çax, -çek

Ek kalınlık-incelik ve tonluluk tonsuzluk uyumları gösterir: *poon-cax* "düğüm", *tarın-cax* "sinirli", *kür-cek* "kürek", *undut-çax* "unutkan", *tut-çax* "nöbet".

-ba, -be, -ma, -me, -pa, -pe

Ekin, kalınlık-incelik uyumlarına göre -ba, -be varyantları ünlüler ve ğ, g, r, l ünsüzlerinden sonra; -ma, -me varyantları m, n, ŋ ünsüzlerinden sonra; -pa, -pe varyantları tonsuz ünsüzlerden sonra gelir: *çar-ba* "yarma (buğdaydan)", *sözĭr-be* "sürütme, set", *xıy-ma* "kıyma", *ağıs-pa* "balık ağı", *kirt-pe* "kertme".

-max, -mek, -pax, -pek

Ek kalınlık-incelik ve tonluluk tonsuzluk uyumları gösterir. İşlek değildir: *sıda-max* "sebat etme, kendine hâkim olma", *oy-max* "oyuk, çukur, kuyu", *as-pax* "aşıt, geçit".

-ndı, -ndĭ, -ındı, -ĭndĭ

Kalınlık-incelik uyumuna göre, ünlüyle biten tabanlara ünsüzle başlayan şekiller gelir: *azıra-ndı* "besleme, beslenen", *tasta-ndı* "atık, çöp", *xıpla-ndı* "kesinti", *kiskile-ndĭ* "kesinti, kırpıntı", *çıır-ındı* "büzgü", *kir-ĭndĭ* "girinti, parça", *kiz-ĭndĭ* "kesinti".

-ın, -ĭn

Ek kalınlık-incelik uyumu gösterir: *çad-ın* "yatma", *çın<çığın* "yığın", *sab-ın* "ot biçme zamanı", *ağ-ın* "akın".

-an, -en

ux-an "akıl", *çaya-an* "yaratan", *süg-en* "çöten, kirtil".

-cıx

İşlek olmayan bir ektir: *xon-cıx* "komşu", *çar-cıx* "kesinti, kırpıntı", *oor-cıx* "iğ".

-bıx, -bĭk

xır-bıx "kar taneciği", *ĭl-bĭk* "düğme".

-xax, -kek

talas-xax "kavgacı", *kilĭs-kek* "yararlı, elverişli".

-aaçı, -eeçĭ, -açı, -eçĭ

Uzun ünlülü varyantlar ünsüzle biten tabanlara, kısa ünlülü varyantlar ünlüyle biten tabanlara kalınlık-incelik uyumuna göre gelir. Daha çok meyletmek, benzemek anlamlarında sıfatlar yapar: *ağır-aaçı* "hastalık meyillisi", *axtan-aaçı* "aklanan, suçsuz", *idĭn-eeçĭ* "gayretli", *izĭl-eeçĭ* "çabuk eriyen", *ĭz-eeçĭ* "içen, ayyaş", *ibĭr-eeçĭ* "çevreci", *araçılaaçı* "savunucu, müdafi", *ılğaaçı* "ağlamaklı, ağlama meyillisi".

İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ (İFYE)

-a-, -e-

İşlek yapım eklerindendir. İşlev açısından -la-, -le- ekiyle paraleldir. Çoğu zaman geçişli fiiller yapmakla beraber, geçissiz fiiller de yapabilir: *ad-a-* "ad vermek, ad koymak", *amır-a-* "yatışmak, sakinleşmek, avunmak", *amz-a-* "tadına bakmak", *pĭz-e-* "bilemek, sivriltmek", *tĭl-*

e- "1. aramak 2. dilemek, istemek", *töz-e-* "döşemek, sermek", *tüz-e-* "düş görmek", *ın-a-* "onamak, mutabakat göstermek", *purn-a-* "öne geçmek, birinci gelmek", *oyn-a-* "oynamak", *san-a-* "sayı saymak", *çaz-a-* "yaşamak", *çurt-a-* "yaşamak", *in-e-* "işaretlemek", *od-a-* "zararlı otları ayıklamak", *ört-e-* "yakmak", *sarn-a-* "şarkı söylemek", *üt-e-* "burguyla delmek". Bu eki alan bazı fiiller kendisinden sonra gelen dönüşlülük ekiyle birlikte kullanılır: *uz-an-* "ustalaşmak".

-al-, -el-, -l-

İşlek olmayan eklerden biridir. Olma ifade eden fiiller türetir: *xır-al-* "kırlaşmak", *xara-l-* "kararmak", *sarğ-al-* "sararmak".

-ar-, -er-, -r-

Ünlüyle biten isimlere ekin -r, ünsüzle bitenlere, kalınlık-incelik uyumuna göre, -ar-, -er- varyantları gelir. Daha çok, *renk adlarından olma ifade eden* fiiller türetir. Z. Korkmaz, bu ekin er- (olmak) fiilinden geldiğini yazar (TDÜA I 168-178).

ağ-ar- "ağarmak", *kög-er-* "gövermek, yeşillenmek", *taz-ar-* "tepesi açılmak; kelleşmek", *çaz-ar-* "yeşermek, gövermek", *xız-ar-* "kızarmak, kırmızılaşmak", *xuba-r-* "rengi solmak, sararmak".

-ay-, -ey-, -y-

Ek, ünlülerden sonra doğrudan -y-, ünsüzlerden sonra kalınlık-incelik uyumuna göre -ay-, -ey- şeklinde gelir. Yaygın bir kullanımı olan bu ekle yapılan fiillerin, kökünü tespit etmek oldukça güçtür. Daha çok sıfatlardan fiiller türeten ekten önce, sıfatın -n, ŋ, -g ünsüzlerinin düştüğü görülür.

ET -d-, -ad-, -ed- İFYE'nden gelen ek; *olmak*, *bir şekle girmek*, *bir tarafa meyletmek* anlamlarında geçişsiz fiiller türetir. A. V. Gabain ek

hakkında " -t- yaptırma eki ile -a- İFYE'nden meydana gelen -at- ile karıştırmamak gerekir. "(ETG 48) diyor.

mökey- "eğilmek, baş eğmek, kamburlaşmak" *kölbey-* "dimdik yürümek", *alçay-* "bacaklarını açarak biçimsizce oturmak", *poğda-y-* "çalım satmak, gururlanmak" , *top-ay-, torbay-* "öne çıkmak, dimdik durmak".

-ğar-, -ger-, -xar-, -ker-

Kalınlık-incelik ve tonluluk-tonsuzluk uyumları görülür. Yapma ifade eden geçişli fiiller türetir: *ot-xar-* "otlatmak", *in-ker-* "astar dikmek, kıvırmak".

-ğır-, -gĭr-, -ğur-, -gür-, -xır-, -kĭr-, -xur-, -kür-

Kökü tam belirlenemeyen yansıma isimlere gelir ve "yansıma sesi çıkarmak, bağırmak, çağırmak" anlamlarında fiiller türetir. Tonluluk-tonsuzluk , kalınlık-incelik uyumları görülür. T. Tekin Moğolca *-kira* ve Türkçe *-gır* ekini karşılaştırdığı makalesinde bu ekin *kı-* fiilinden geldiğini yazar. (MK bakır- =bağırmak<bakıra-<*barkıra- Mo. barkira- =bağırmak <*barkı-<bar kı-) (SAEV 507).

pür-gür- "püskürtmek", *xa-xır-* "balgam çıkarmak", *ki-gĭr-* "geğirmek", *tü-kür-* "tükürmek", *üs-kür-* "hırıldamak". Seslenme, çağırma, bağırma ifade eden şu fiillerde; *-gır-, -gir-* İFYE'nin varlığı muhtemeldir. Ancak, -r-'den önceki ismin kullanımı belirgin olduğundan -r'yi ayrı bir İFYE olarak da düşünebiliriz: *ayğı-r-* "bağırmak" (*ayğı* bağırış), *xısxı-r-* "bağırmak" (**xısxı** bağırış), *xığı-r-* "çağırmak", *sığı-r-* "ıslık çalmak", *xalca-r-* "öfkelenmek" (**xalca** öfkeli.)

-ı-, -i-,

İşlev açısından -a-, -e- ekleriyle birlikte düşünülebilecek bu ek; ya kendisinden önceki ismin son ünsüzünün daraltıcı özelliğinden veya bir önceki ünlüyle benzeştiği zaman kullanılır. İşlek değildir: *aar-ı-n-* "ağrımak, kendini kötü hissetmek" (*aar* ağır), *pay-ı-* "zenginleşmek", *sağ-ı-* "ümit bağlamak, beklemek", *sığ-ı-* "ıslanmak, nemlenmek".

-ıra-, -ire-, -ura-, -üre-, -ra-, -re-

Çoğunlukla yansıma kelimelere gelerek geçişsiz fiiller yapan bu eklerden önceki kelime kökünü tespit etmek oldukça güçtür. Bu ek sadece yansımalara değil anlamlı isimlere gelerek -ar-, -er- eklerinin işleviyle benzer bir yapıda, "olmak" anlamına gelen fiiller de türetir: *çaltıra-* "parıldamak", *çıltıra-* "ışıldamak, parıldamak", *çımıra-* "pırıldamak, ışıldamak", *xıc-ıra-* "çatırdamak, kütürdemek", *xısxa-ra-* "kısalmak", *xoğd-ıra-* "gürlemek, gürüldemek", *xoŋ-ra-* "çınlamak, tınlamak", *ılbıra-* "lapa lapa olmak, çürümek", *künüre-* "gürültü çıkarmak", *ma-ra-* "melemek", *nız-ıra-* "gürüldemek", *pıd-ıra-* "gevezelik etmek, fazla konuşmak", *tımo-ra-* "nezle olmak", *tuma-ra-, tunara-* "uyuklamak".

Aslında Hakas Türkçesini inceleyen gramer kitaplarında *-ar-, -er-, -r-, -ra-, -re-, -ıra-, -ire-, -ura-, -üre-* ekleri birbirlerinin uzantıları olarak görülür ve birlikte incelenir. Bizim işlev açısından iki grupta ele aldığımız bu ekler, olma ifade eden geçişsiz fiiller yapmaları açısından ortaktırlar.

-ırxa-, -ĭrke-, -ürke-

Ek "övünmek, gibi görünmek, gibi olmak" anlamlarında fiiller türetir. Kalınlık-incelik uyumu gösterir: *aç-ırxa-* "aç gözlülük etmek", *çoy-ırxa-* "yaltaklanmak", *küç-ürke-* "kendini güçlü görmek", *pay-orxa-* "gu-

rurlanmak" (ekte uyumsuzluk var! *pay* zengin), *ĭz-ĭrgen-* "sıcaklık hissetmek". (Burada ek dönüşlülük ekiyle birlikte kullanılmıştır.)

-la-, -le-, -na-, -ne-, -ta-, -te-

Hakas Türkçesinde *-m, -n, -ŋ* ünsüzlerinden sonra eklerin *-na-, -ne-; -g-, -l , -r-, -y-* ünsüzleri ve ünlülerden sonra *-la-, -le-*; tonsuzlardan sonra *-ta-, -te-* varyantları getirilir. Ekler kalınlık-incelik uyumu gösterir.

Hemen her türlü isimden fiiller türeten bu ek çok işlektir. Bu fiiller yapma veya olma ifade ettiklerinden geçişli veya geçişsiz olabilirler. Pek çok anlamda fiiller türeten ekin bazı işlevlerini şu şekilde gruplandırabiliriz.

Bir yere, bir şey için, bir şeyle, bir şekilde gitmek: *aal-la-* "misafir olmak", *alçaŋ-na-* "salınarak gitmek", *ara-la-* "arasından gitmek", *xır-la-* "kıra gitmek", *tayga-la-* "ormana gitmek".

Bir şey avlamayı ifade eder: *aŋ-na-* "avlamak", *palıx-ta-* "balık avlamak", *xus-ta-* "kuş avlamak", *kiik-te-* "geyik avlamak".

Yemeyi veya içmeyi ifade eder: *arağa-la-* "içki içmek", *tamax-ta-* "yemek yemek".

Bir şey toplamak: *çistek-te-* "yemiş toplamak", *xalba-la-* "kuş kirazı toplamak", *miske-le-* "mantar toplamak".

Yansıma veya ses çıkarma anlamlarında isim köklerine gelerek fiiller yapar: *xır-la-* "hırıldamak", *xoo-la-* "hışırdamak", *küü-le-* "uğuldamak".

Bir dilde konuşmayı ifade eder: *Xakas-ta-* "Hakasça konuşmak", *Orıs-ta-* "Rusça konuşmak", *Mool-la-* "Moğolca konuşmak", *Tuva-la-* "Tuvaca konuşmak".

Bu ek sıfatlardan da fiiller yapar: *arığ-la-* "temizlemek", *niik-te-* "hafiflemek".

Bu fiillerin dönüşlülük ve müşareket ekleriyle genişlemiş şekillerinin de yaygın bir kullanımı vardır. Bu fiillerin etimolojik olarak izahı belirgin olsa da, -la- ekiyle tek başlarına kullanımları yoktur veya kullanımı olsa bile anlamı farklıdır. Bu yüzden bu eklerin ayrıca incelenmesinin uygun olacağını düşündük.

-lan-, -len-, -nan-, -nen-, -tan-, -ten-

Eklerin fonetik özellikleri -la- (ve varyantları) eki gibidir. İşlev, ekin -n- sesince belirlendiğinden, bu ek olma ifade eden geçişsiz fiiller yapar: *altan-* "ata binmek", *arğıs-tan-* "arkadaş olmak", *azax-tan-* "yürümeye başlamak", *çoxır-lan-* "alacalanmak", *xanat-tan-* "kanatlanmak", *xarasxı-lan-* "kararmak", *xorba-lan-* "filizlenmek", *köbĭk-ten-* "köpüklenmek", *kür-len-* "bağırmak", *nağı-lan-* "yankılanmak", *nımı-lan-* "homurdanmak", *orın-nan-* "yerleşmek", *ökpe-len-* "öfkelenmek", *pür-len-* "yapraklanmak", *töl-len-* "döllenmek", *tük-ten-* "tüylenmek".

-las-, -les-, -nas-, -nes-, -tas-, -tes-

Bu ekin -la- İFYE ve -s- müşareket ekinden ortaya çıktığı açıktır. Ancak buraya aldığımız fiiller -la- ekleriyle kullanımı olmayan, ancak müşareket ekleriyle kullanılabilenlerdir. Bu sebepten anlamı etkileyen -s- ekidir:

anımcox-tas- "vedalaşmak", *arğıs-tas-* "arkadaş olmak", *azax-tas-* "iki kişi bacaklarını birleştirerek uyumak", *marığ-las-* "yarışmak; bahse tutuşmak", *milces-tes-* "rast gelmek", *mindĭ-les-* "selamlaşmak", *nancı-las-* "arkadaş olmak".

-sa-, -se-

İstemek anlamına gelen fiiller türetir: *kirek-se-* "ihtiyaç duymak", *sux-sa-* "susamak", *paarsa-/parsa-/marsa-* "sevgi göstermek, okşamak".

-zı-, -zĭ -, -sı-, -sĭ -

İsim köküne *benzemek, gibi görünmek, öyle olmak* anlamlarında fiiller türeten eke, sadece altı örnekte rastlanmıştır. Bu fiiller olma ifade ederler ve geçişsizdirler. Z. Korkmaz, bu ekin sı- fiilinden ekleşmiş olabileceğini belirtmektedir (TDÜA I 194).

aar-zı- "1. yorgunluk duymak 2. yatmak istemek" *çürek-sĭ-* "cesarete gelmek", *xan-zı-* "kötü kokmak, et bozulmak", *pux-sı-* "bozulmak, kötü kokmak", *sır-sı-* "et bozulmak, kokmak", *ular-sı-* "yorgunluk duymak".

-zın-, zĭn-, -sın-, -sĭn-

Ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra ekin -z'li, tonsuz ünsüzlerden sonra -s'li varyantları gelir. Kalınlık-incelik uyumu görülür.

Aslında birleşik bir yapısı olan ek -sı- İFYE ve -n- dönüşlülük ekinin kaynaşmasından ortaya çıkmıştır. *Benzerlik, gibilik, istemek* anlamlarında fiiller türetir: *aar-sın-* "1. ağır olduğunu düşünmek. 2. sıkılmak", *çar-sın-* "tiksinmek, nefret etmek", *çox-sın-* "yokluğunu çekmek, hasret duymak", *çöp-sĭn-* "hayret etmek, şaşmak", *xarax-sın-* "uzaklara bakınmak", *xom-zın-* "acı duymak, üzüntü çekmek", *ırax-sın-* "kendine uzak saymak; çekinmek", *tĭm-zĭn-* "diyar diyar dolaşmak, amaçsız gezmek".

-sıra-, -zıra-

Bu ekle yapılan fiiller geçissizdir. *Meyletmek, gibi olmak, benzemek* anlamlarında fiiller türetir. Bazı fiiller *istemek* anlamını ifade eder.

Anlam benzerliğine bakarak bu ekin -sı- İFYE'nin genişlemiş şekli olduğu düşünülebilir. Ekin fonetik özellikleri -sı- İFYE ile benzerlik gösterir: *maŋ-zıra-* "acele etmek", *sağısıra-* "aklına gelmek, düşünmek".

FİİLDEN FİİL YAPMA EKLERİ (FFYE)

Müşareket (İşteşlik) Eki (Polızığlığ zaloğ) -s-, -ıs-, -ĭs-

Ünlülerden sonra doğrudan gelen ek, ünsüzlerden sonra yardımcı ünlü alır. Hakas Türkçesinde bu ünlülerin sadece düz şekilleri vardır ve kalınlık-incelik uyumu gösterirler: *aarla-s-* "karşılıklı saygı göstermek", *abıla-s-* "saldırışmak", *ada-s-* "birbirine ad takmak", *ağar-ıs-* "ağarışmak", *arala-s-* "karışmak, katışmak", *çooxta-s-* "konuşmak", *xabıs-* "ateş tutuşmak", *xır-ıs-* "ağız kavgası etmek", *xucaxta-s-* "kucaklaşmak", *id-ĭs-* "edişmek", *izenne-s-* "selamlaşmak".

Bu eki alan kelimeye ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde -s- > -z- tonlulaşması olur: *tartıs-arğa > tartızarğa* "çekişmek", *körĭs-erge > körĭzerge* "görüşmek", *izennes-erge > izennezerge* "selamlaşmak".

Dönüşlülük Eki (Aylanıstığ zalog) -n-, -ın-, -ĭn-

Ek, ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzle bitenlere yardımcı ünlüyle getirilir. Bu yardımcı ünlüler kalınlık-incelik uyumuna uyar: *aarı-n-* "utanmak", *açı-n-* "acınmak", *çaps-ın-* "yapışmak", *çaz-ın-* "saklanmak, gizlenmek", *çid-ĭn-* "yardımla gitmek, itinmek", *çuu-n-* "yıkanmak", *xıl-ın-* "yapılmak", *moo-n-* "kendini asmak", *tarı-n-* "kızmak, öfkelenmek", *taya-n-* "dayanmak", *teb-ĭn-* "tepinmek", *tir-ĭn-* "hazırlanmak".

Pasiflik / Meçhullük Eki (İledĭstĭg zalog) -l-, -ıl-, -ĭl-

Ek; ünlülerden sonra doğrudan, ünsüzlerden sonra ise yardımcı ünlüyle getirilir. Yardımcı ünlülerin sadece düz şekilleri vardır: *az-ıl-*

"açılmak"; *azır-ıl-* "ayrılmak", *çar-ıl-* "ayrılmak", *ığ-ıl-* "yığılmak", *ır-ıl-* "yırtılmak", *iz-ĭl-* "içilmek", *kir-ĭl-* "gerilmek" *örte-l-* "yanmak" *tart-ıl-* "çekilmek".

Sonu -g-, -ğ- ünsüzleriyle biten fiillerde bu ünsüzler düşer ve ünlü ikizleşmesi olur: *çuğ-ıl > çuul* "yıkanmak", *tüg-ĭl- > tüül-* "düğülmek".

Geçişli-Ettirgen Fiil Yapım Ekleri

-dır-, -dĭr-, -tır-, -tĭr-

Ekler kalınlık-incelik, tonluluk-tonsuzluk uyumları gösterir. Daha çok ünsüzlerle biten tek heceli fiillerle kullanılır. Eklerden de anlaşılacağı gibi Hakas Türkçesinde bu eklerin yuvarlak ünlülü şekilleri yoktur: *azındır-* "acındırmak", *aylandır-* "döndürmek", *ayıldır-* "ayıltmak", *alıstır-* "değiştirmek", *aralastır-* "karıştırmak", *indĭr-* "indirmek", *ĭzendĭr-* "güvendirmek", *küldĭr-* "güldürmek", *kirdĭr-* "girdirmek", *nandır-* "döndürmek".

-ğıs-, -gĭs-

Sonu -r ile biten tek heceli fiillere getirilen bu ek işlek değildir: *çör-gĭs-* "göndermek", *tir-gĭs-* "diriltmek", *kör-gĭs-* "göstermek", *tur-ğıs-* "1. dikine koymak; yerleştirmek 2. inşa etmek", *köy-gĭs-* "yakmak".

-xır-, -kĭr-

Sonu -s ile biten birkaç örnekte bulunur: *os-xır-* "kurtarmak", *ös-kĭr-* "büyütmek, yetiştirmek", *tos-xır-* "doyurmak".

-ır, -ĭr

-s (-ç, -ş) ve -t ile biten tek heceli fiillerden sonra kullanılır. : *az-ır-* "aşırmak", *paz-ır-* "bastırmak", *pız-ır-* "pişirmek", *tüz-ĭr-* "düşürmek, indirmek", *kiz-ĭr-* "giydirmek", *köz-ĭr-* "göçürmek", *uç-ır-* "söndürmek", *uz-ur-(uç-ır-)* "uçurmak, devirmek" *az-ır-* "ayırmak" *ĭz-ĭr-* "içirmek".

Normalde iki ünlü arasında görülen ünsüz tonlulaşması Hakas Türkçesinin -t ile biten bu fiillerinde görülmez *çat-ır-* "yatırmak", *irt-ĭr-* "geçirmek"; *ut-ır-* "utturmak, kaybetmek".

-ıs-, -ĭs-

art-ıs- "artırmak, bırakmak", *al-ıs-* "ele geçirmek", *em-ĭs-* "emzirmek".

-t-

Ek işlektir. Ünlüyle biten birden çok heceli fiillere ve çok heceli -r, -y, -l ile biten fiillere getirilir: *azıra-t-* "besletmek", *amıra-t-* "sakinleştirmek", *arda-t-* "çürütmek", *arı-t-* "temizlemek", *asta-t-* "acıktırmak", *nımza-t-* "yumşatmak", *uza-t-* "uzatmak", *una-t-* "ufalamak".

Olumsuzluk Eki

-ma-, -me-, -ba-, -be-, -pa-, -pe-

Bütün fiillere getirilebilen bu ekler, olumsuz fiiller yapar. -ma-, -me- varyantları -m, -n, -ŋ ünsüzlerinden sonra; -ba-, -be- varyantları diğer tonlular (-r, -l, -y, -g) ve ünlülerden sonra; -pa-, -pe- varyantları tonsuzlardan sonra gelir. Ek kalınlık-incelik uyumu gösterir: *al-ba-* "almamak", *ar-ba-* "zayıflamamak", *at-pa-* "ateş etmemek", *eg-be-* "eğmemek", *em-me-* "emmemek", *çĭ-be-* "yememek", *tĭ-be-* "dememek", *it-pe-* "etmemek, yapmamak", *ut-pa-* "utmamak, kazanmamak", *üs-pe-* "koparmamak", *çar-ba-* "yarmamak", *kör-be-* "görmemek, bakmamak", *sal-ba-* "salmamak", *sat-pa-* "satmamak", *sun-ma-* "sunmamak".

Diğer Fiilden Fiil Yapma Ekleri

-a-, -e-

Az sayıda örneğine rastladığımız ek, kalınlık-incelik uyumu gösterir ve fiilin anlamını pekiştirir: *tar-a-* "dağılmak, ayrılmak".

-ı-

İşlek değildir. Anlama, süreklilik, pekiştirme kazandırır.

sar-ı- "sarmak", *tar-ı-* "ekin ekmek".

-ga-, -ge-, -xa-

Birkaç arkaik örnekte bulunur.

pür-ge- "çevrelemek, örtmek, kapatmak", *çay-xa-* "sallamak".

-ğla-, -gle-, -xla-, -kle-, - la-, -le-

Fiile sıklıkla ve devamlı yapılma anlamı katar.

-la-, -le- varyantları sonu -g, -ğ ile biten fiilllere gelir. Örneklerimiz HD 128'den alınmıştır: *at-xla-* "tekrar tekrar ateş etmek", *çığ-la-* "yığınlamak", *çuğ-la-* "devamlı yıkamak", *eg-le-* "devamlı eğmek", *kis-kle-* "devamlı kesmek", *oyna-ğla-* "durmadan oynamak", *pas-xla-* "devamlı yazmak", *söle-gle-* "devamlı söylemek".

-k-, -x-, -ıx-, -ux-, -ĭk-, -ük-

İşlek olmayan bu ek; ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzlü fiillere yardımcı ünlüyle gelir. Bu ünlüler kendisinden önceki ünlüyle uyum gösterir. Asıl işlevi pekiştirme olan ekin, bazı örnekleri dönüşlülük ifadesi de verir: *at-ıx-* "hoplayıp zıplamak", *çaz-ıx-* "rahatına bakmak, sakinleşmek", *ir-ĭk-* "usanmak", *xın-ıx-* "alışmak, tiryakisi olmak", *xır-ıx-* "kırkmak, kesmek", *xız-ıx-* "zaruret içinde olmak", *öt-ĭk-* "ıslanmak", *puz-ux-* "bozulmak, dağılmak", *sürn-ük-* "sürçmek", *tart-ıx-* "gönlü akmak, gönlü çekmek", *uç-ux-* "uçuşmak, uçar gibi gitmek".

-mzıra-, -mzĭre-

FİYE -(ı)m- ve İFYE -zıra- şekillerinin birleşmesinden ortaya çıktığı anlaşılan bu eklerin -(ı)m- ekiyle yapılmış isim şekilleri tek başlarına kullanılmaz: *kül-ĭmzĭre-* "gülümsemek", *ılğa-mzıra-* "ağlamaklı olmak",

uyğu-mzıra- "uyuklamak" (H'nde *uzu-mzıra-* şeklinde olması beklenen ek görüldüğü gibi "uyğu" isim köküne gelmektedir.)

-y-

Bu ekle yapılan fiillerin *-y-* den önceki yapısının etimolojisi belirgin değildir. Ancak *-y-* den sonra bir FİYE alarak kurulmuş isim şekilleri mevcuttur. Bu da bize -y-'nin bir FFYE olduğunu gösterir. Bu fiiller, "bir şekle girmek, bir tarafa meyletmek" anlamındadır ve geçişsizdir.

arsay-, ırsay- "ucu sivrice yukarı çıkmak", (*arsax* "çıkıntı"), *xalbay-* "(elbise) geniş olmak, bol gelmek" (*xalbax* "geniş elbise"), *toşpay-, torspay-, toxpay-* "şişmek, kabarmak" (*toşpax* "şiş, nasır")

-ıbıs-

Yaygın bir kullanımı olan bu ek, iki fiilin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Zarf-fiil eki -p'yi alan fiilden sonra ıd-(-ıs) yardımcı fiilinin gelmesiyle zarf-fiil eki (-p) tonlulaşmış ve iki fiil kaynaşarak *-ıp ıd- (ıs-) > -ıbıs-* şeklinde ekleşme olmuştur: *ağıbısxan* "akıvermiş", *pastırıbısxan* "yazdırıvermiş", *tartıbısxan* "çekivermiş. Bu şekilde kullanılan fiiller sözlüklerde alınmamıştır. (bkz. fiil+yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller.)

KELİME BİLGİSİ

İSİM

İSİMLERDE ÇOKLUK

Hakas Türkçesinin çokluk eki, -LAr ekinin varyantlarıdır. Ek m, n, ŋ seslerinin dışındaki tonlu ünsüzlerden ve ünlülerden sonra, kalınlık-incelik uyumuna göre -lar, -ler; m, n, ŋ ünsüzlerinden sonra -nar, ner ve tonsuz ünsüzlerden sonra -tar, -ter şeklinde gelir: *mallar, köller* "göller", *ügretçĭler* "öğretmenler", *aŋnar* "avlar", *imner* "ilaçlar", *attar* "atlar", *çiitter* "gençler".

İSİMLERDE İYELİK

1. tk. şh.	-m, -ım, -ĭm
2. tk. şh.	-ŋ, -ıŋ, -ĭŋ
3. tk. şh.	-ı, -ĭ, -zı, -zĭ
1. çk. şh.	-bıs, -bĭs, -ıbıs, -ĭbĭs
2. çk. şh.	-ŋar, -ŋer, -ıŋar, -ĭŋer
3. çk. şh.	-ları, -lerĭ, -narı, -nerĭ, -tarı, -terĭ

Ekin yardımcı ünlü almayan varyantları ünlüyle biten tabanlara gelir. Yardımcı ünlülerin sadece düz şekilleri vardır. Bu ünlüler kalınlık-incelik uyumuna göre gelirler. 3. çk. şh. larda asıl iyelik eki -ı, -ĭ'dir. Bu ekler kendi üzerine çokluk ekleri almaktadır. Bu eklerin hangi kurala göre hangi varyantının geldiği çokluk ekleri bahsinde açıklanmıştır.

	üğretçĭ	öğretmen	pas	baş
1. tk. şhs.	üğretçĭm	öğretmenim	pazım	başım

2. tk. şhs.	üğretçĭŋ	öğretmenin	pazıŋ	başın
3. tk. şhs	üğretçĭzĭ	öğretmeni	pazı	başı
1. çkl. şhs.	üğretçĭbĭs	öğretmenimiz	pazıbıs	başımız
2. çkl. şhs.	üğretçĭŋer	öğretmeniniz	pazıŋar	başınız
3. çkl. şhs.	üğretçĭlerĭ	öğretmenleri	pastarı	başları

-g, -ğ, - ŋ ile biten kelimeler ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında kelimenin son ünsüzü düşerek, ünlü uzaması ve benzeşmesi görülür: *tağ > tağ-ım > taam* "dağım", *taaŋ* "dağın", *taa* "dağı", *taabıs* "dağımız", *taaŋar* "dağınız", *suğ > suğ-ım > suum* "suyum", *suuŋ* "suyun", *suu* "suyu", *öŋ-ĭm > ööm* "rengim", *öŋĭ > öö* "rengi", *çaylağ-ım > çaylaam* "yaylam", *çaylaabıs "*yaylamız", *surığ > surığ-ım > suriim* "sorum", *suriibıs* "sorumuz", *sĭlĭg > sĭlĭg-ĭm > sĭliim* "güzelliğim", *sĭlii* "güzelliği".

Sonu *-k* ve *-x* ünsüzleriyle biten kelimeler ünlüyle başlayan bir iyelik eki aldıklarında bu ünsüzler ya tonlulaşır ya da bütünüyle düşer. Her iki şekil de yazı dilinde kullanılır: *könek > könegĭm = köneem "*kovam", *pörĭk > pörĭgĭm = pöriim "*börküm", *ĭzĭk > ĭzĭgĭm = ĭziim* "kapım", *xızıcax > xızıcağım = xızıcaam* "kızcağızım", *tamax > tamağım = tamaam "*yiyeceğim".

İSMİN HÂLLERİ

İsmin Yalın Hâli (Adalğı padej)

"Kim, ne?" sorularına cevap verir. İsimlerin hâl eki almamış, yalın şekilleridir: *xas* "kaz", *çil* "yel", *tağ* "dağ", *tas* "taş", *toy* "toy".

İsmin İlgi Hâli (Tartılğı padej)

"Kimin, neyin?" sorularına cevap verir. İsme *-nıŋ, -nĭŋ, -tıŋ, -tĭŋ* ekleri getirilerek yapılır. Kalınlık-incelik uyumuna göre; n'li varyantlar tonlu, t'li varyantlar tonsuz seslerden sonra gelir. Kalınlık-incelik uyumu bulunmayan alıntı kelimeler son hecelerine uygun ek alırlar: *pioner-nĭŋ, kongress-tĭŋ*. Ekin başlıca işlevi ismin kendisinden sonra gelen isimle ilgisini kurmaktır: *Şkolanıŋ turazı* "okulun binası", *közenektĭŋ süleykezĭ* "pencerenin camı", *aŋcınıŋ ĭzĭ* "avcının izi", *örtektĭŋ çügĭ* "ördeğin tüyü", *ittĭŋ paazı* "etin fiyatı", *xaptıŋ axsı* "torbanın ağzı".

İsmin Yükleme Hâli (Körĭmgĭ padej)

"Kimi, neyi?" sorularına cevap verir. İsme *-nı/nĭ, -tı/-tĭ, -ı/-ĭ, -n* eklerinin getirilmesiyle yapılır. n'li varyantlar tonlu, t'li varyantlar tonsuz seslerden sonra, kalınlık-incelik uyumlarına göre gelir. Geçişli fiillerle bağlanır.

Ügretçĭnĭ "öğretmeni", *atığcını* "avcıyı", *pürnĭ "*yaprağı", *kölnĭ* "gölü".

Ek teklik şahıs zamirlerine -ı/-ĭ olarak gelir: *minĭ* "beni", *sinĭ* "seni", *anı* "onu".

İyelik eki almış üçüncü şahıstan sonra -n eki gelir: *knigazı-n* "kitabını", *pal'tozı-n* "paltosunu", *surığ (soru) > surii (sorusu) > suriin* "sorusunu", *körĭmĭn* "görünümünü".

İsmin Yönelme Hâli (Pĭrĭlgĭ padej)

"Kime, neye?" sorularına cevap verir. İsme *-ğa/-ge, -xa/-ke -a/-e* eklerinin getirilmesiyle yapılır. Ekler kalınlık-incelik uyumu esasında; -ğa/-ge b, l, r, y, n, m ünsüzleri ve uzun ünlülerden sonra; *-a/-e* normal ünlüler ve g, ğ, ŋ ünsüzlerinden sonra; -xa/-ke tonsuz ünsüzlerden sonra

gelir: *xırooğa* "kırağıya", *xanaağa* "atlı arabaya", *xuuğa* "kuğuya", *miige* "beyne", *malğa* "mala", *ibge* "eve", *püürge* "kurda", *tonğa* "elbiseye", *palaa* "çocuğa", *uyğaa* "uykuya", *tülgee* "tilkiye", *çazaa* "ovaya", *kĭzee* "kişiye", *aŋa* "ava", *tağa* "dağa", *suğa* "suya", *çüge* "tüye", *atxa* "ata", *kipke* "elbiseye", *sağısxa* "düşünceye", *xaraxxa* "göze", *ĭpekke* "ekmeğe".

İsmin Bulunma Hâli (Orınğı padej)

"Kimde, nede?" sorularına cevap verir. İsme *-da/-de, -ta/-te* eklerinin getirilmesiyle yapılır. Ekin, kalınlık-incelik uyumuna uygun olarak, d'li varyantları tonlu, t'li varyantları tonsuz isim tabanlarından sonra gelir: *çazıda* "ovada", *arığda* "ormanda", *kölde* "gölde", *oyında* "oyunda", *ibde* "evde", *sasta* "saçta", *tabaxta* "tabakta", *çarda* "yarda, kıyıda".

Bu ek bazı kelimelerde kalıplaşarak zaman ifade eden anlamlar kazandırır: *İirde* "akşam, akşamleyin", *taŋda* "yarın", *çayğıda* "yazın", *xısxıda* "kışın".

İsmin Çıkma Hâli (Sığınğı padej)

"Kimden, neden?" sorularına cevap verir. Ekin *-naŋ, -neŋ* varyantları m, n, ŋ sesleriyle biten kelimelere, *-daŋ, -deŋ* varyantları ünlüler ve diğer tonlu ünsüzlerle; *-taŋ, -teŋ* varyantları tonsuz ünsüzlerle biten kelimelere kalınlık-incelik uyumuna göre gelir. Hakas Türkçesinin diğer Türk lehçelerinden ayrılan noktalarından biri çıkma hâli ekinin son ünsüzünün damak n'si (ŋ)i olmasıdır: *surığdaŋ* "sorudan", *naŋmırdaŋ* "yağmurdan", *xırodaŋ* "kırağıdan", *vagonnaŋ* **"**vagondan", *suumnaŋ* "suyumdan".

İsmin Gönderme Hâli (Izılğı padej)

"Kime doğru, neye doğru?" sorularına cevap verir. Kalınlık incelik uyumlarına göre tonlulardan sonra ekin *-zar, -zer*; tonsuzlardan son-

ra *-sar, -ser* şekilleri gelir. İsmin bir şeye doğru yöneldiğini gösteren bu ek Türkiye Türkçesine "-e doğru" şeklinde aktarılabilir: *ibzer* "eve doğru", *arığzar* "ormana doğru", *talayzar* "denize doğru", *kimezer* "gemiye doğru", *tülgüzer* "tilkiye doğru", *çazızar* "ovaya doğru", *sanazar* "kızağa doğru", *atsar* "ata doğru", *könekser* "kovaya doğru".

İsmin Vasıta Hâli (Püdĭrgĭ padej)

"Kiminle, neyle?" sorularına cevap verir. Kalınlık-incelik uyumlarına göre *-naŋ, -neŋ* ekleriyle yapılır. Çıkma hâli ekinin başka varyantlarının da olması bir yere kadar iki ekin karışmasını önler. Sonu -m, -n, -ŋ ile biten kelimelerde ekin çıkma hâli mi yoksa vasıta hâli mi olduğu anlamdan anlaşılır: *sala-naŋ* "parmakla", *xıro-naŋ* "kırağıyla", *surığ-naŋ* "soruyla, sorunla", *xurçu-naŋ* "dikiş yüksüğüyle", *kime-neŋ* "gemiyle".

İsmin Eşitlik Hâli

Eşitlik hâli eki -ca, -ce, -ça, -çe gramer kitaplarında çekimli şekliyle hâl eki olarak alınmasa da, bu şekil günümüz Hakas Türkçesinde bulunur: *mince*, *since*, *anca*, *pĭsçe, sĭlerce, olarca.*

Bu eklerin dışında Hakas Türkçesinde *-taŋar -teŋer, -daŋar, -deŋer, -naŋar, -neŋer* eki de hâl ekleri gibi kullanılır; "hakkında" anlamı verir: *minneŋer* "benim hakkımda", *sinneŋer* "senin hakkında", *annaŋar* "onun hakkında", *pĭsteŋer* "bizim hakkımızda", *sĭrerdeŋer* "sizin hakkınızda", *olardaŋar* "onların hakkında".

-ki aitlik eki kaynaşarak kaybolmuş ve yükleme hâli ekiyle benzer duruma gelmiştir. İki şekil "i"nin kısa veya normal oluşundan ayırt edilir *minĭ* "beni", *mini* "benimki".

Mini "benimki", *sini* "seninki", *ani* "onunki", *pĭsti* "bizimki", *sĭrerni* "sizinki", *olarni* "onlarınki". Bu şekiller ayrıca bütün hâl ekleriyle çekimlenir: *mininĭŋ* "benimkinin", *minine* "benimkine", *minin* "benimkini" vb.

Hâl ekleriyle bazı isimlerin çekimi:

Yalın	*könek*	kova	*kime*	gemi	*at*	at
İlgi	*könektĭŋ*	kovanın	*kimenĭŋ*	geminin	*attıŋ*	atın
Yükleme	*könektĭ*	kovayı	*kimenĭ*	gemiyi	*attı*	atı
Yönelme	*könekke*	kovaya	*kimee*	gemiye	*atxa*	ata
Bulunma	*könekte*	kovada	*kimede*	gemide	*atta*	atta
Çıkma	*könekteŋ*	kovadan	*kimedeŋ*	gemiden	*attaŋ*	attan
Yön göstr.	*könekser*	kovaya doğru	*kimezer*	gemiye doğru	*atsar*	ata doğru
Vasıta	*könekneŋ*	kovayla	*kimeneŋ*	gemiyle	*atnaŋ*	atla

SORU EKİ

Hakas Türkçesinde soru ekinin altı varyantı bulunur: *ba/be, pa/pe, ma/me*

Bu varyantlar kendisinden önceki kelimeden ayrı yazılır. Kendisinden önceki kelimeyle kalınlık-incelik uyumu gösterir. Ekin *pa/pe* varyantları tonsuz ünsüzlerden sonra; *ma/me* varyantları m, n, ŋ ünsüzlerinden sonra; *ba/be* varyantları ünlüler ve m, n, ŋ dışındaki tonlu ünsüzlerden sonra gelir.

am daa çoğıllar ba? "hâlâ yoklar mı?", *sidĭk pe?* "zor mu?", *par ba?* "var mı?", *sın ma?* "doğru mu?", *ol çaxsı kĭzĭ be?* "o iyi insan mı?", *min dee xomay oolbın ma?* "ben de kötü çocuk muyum?" *Marik pasça ba?* "Marik yazıyor mu?"

İSİMLERDE BİLDİRME (EK FİİL)

Hakas Türkçesinde isim fiili düzenli olarak geniş zamanda bulunur. Bu çekimlerden önce şahıs zamirleri kullanılır. İsmin sonunda zamir kökenli şahıs ekleri isimlere bitişik yazılır. Üçüncü teklik şahıs eksiz, çokluk şahıs çokluk eki alır: *min ügretçĭbĭn* öğretmenim", *sin ügretçĭzĭŋ* "öğretmensin", *ol üğretçĭ* "öğretmen", *pĭs ügretçĭbĭs* "öğretmeniz", *sĭrer ügretçĭzer* "öğretmensiniz", *olar ügretçĭler* "onlar öğretmen".

İsim fiilinin geçmiş zaman çekimleri *pol-* fiiline geçmiş zaman ekleri getirilerek yapılır: *min pay polğam* "zengindim", *sin ügrencĭ poldıŋ* "öğrenciydin".

SIFATLAR

Niteleme Sıfatları

Temel renkler: *Ax* "ak", *xara* "kara", *kök* "mavi", *xızıl* "kırmızı", *sarığ* "sarı", *noğan* "yeşil".

Niteleme sıfatlarından bazıları: *Uluğ* "büyük", *kĭçĭg* "küçük", *çoon* "kalın", *nĭske* "ince", *xalbax* "geniş", *tar* "dar", *sĭlĭg* "güzel", *sĭlĭg nimes* "çirkin", *çiben* "çirkin", *çaxsı* "iyi", *xomay* "kötü", *pik, xatığ* "sert", *nımzax* "yumuşak", *xısxa* "kısa", *uzun* "uzun", *açığ* "acı", *tadılığ* "tatlı", *sidĭk* "zor", *niik* "xafif", *aar* "ağır", *as* "az", *köp* "çok", *naa* "yeni", *irgĭ* "eski", *sın* "doğru", *sın nimes "*yanlış", *mike* "yalan", *tayma* "yalan", *pözĭk* "yüksek", *çabıs* "engin, alçak", *pos* "boş", *toldıra* "dolu".

Sıfatlarda Pekiştirme ve Karşılaştırma

Hakas Türkçesinde *-rak* karşılaştırma eki "arax" şeklinde edattır ve *-ımtırak, -rak* eklerinin anlamlarını verir. *kök arax* "mavimsi", *xızıl arax* "kırmızımsı", *uluğ arax* "büyükrek". *Arax* edatıyla yapılan karşılaştımaya benzer işlevde *-amdıx, -emdĭk, -amzıx, -emzĭk* ekleriyle de pekiştirme yapılır: *kögemdĭk* "mavimsi", *xızamdıx* "kırmızımsı", *kögemzĭk* "mavimsi".

İlgi hâli ekiyle karşılaştırma: *çaxsınıŋ çaxsızı* "güzelin güzeli", *xomaynıŋ xomayı* "kötünün kötüsü".

Ayrılma hâli ekiyle karşılaştırma: *xardaŋ ax* "kardan beyaz", *axtaŋ ax* "beyazdan beyaz", *xannañ xızıl* "kandan kırmızı".

Hece tekrarıyla pekiştirme: *xap-xarasxı* "kapkaranlık", *xıp-xızıl* "kıpkırmızı", *sap-sarığ* "sapsarı".

Pekiştirme *uğaa, tıŋ, nay* (çok) kelimeleriyle de yapılır: *uğaa çaxsı* "çok iyi", *tıŋ uzun suğ* "çok uzun nehir", *nay uluğ* "çok büyük".

Sıfatlarda en üstünlük derecesi *iŋ* kelimesiyle yapılır: *iŋ çaxsı* "en iyi", *iŋ pözĭk* "en yüksek", *iŋ tireŋ* "en derin".

Belirtme Sıfatları

İşaret Sıfatları

Pu "bu", *tĭgĭ* "şu", *ol* "o". *pu kĭzĭ* "bu kişi", *tĭgĭ kĭzĭ* "şu kişi", *ol kĭzĭ* "o kişi".

Sayı Sıfatları (Çislitelnay)

Asıl sayılar (San çislitelnayları)

Pĭr "bir", *ĭkĭ* "iki", *üs* "üç", *tört* "dört", *pis* "beş", *altı* "altı", *çitĭ* "yedi", *sigĭs* "sekiz", *toğıs* "dokuz", *on* "on", *çibĭrgĭ* "yirmi", *otıs* "otuz", *xırıx* "kırk", *ilĭg* "elli", *alton* "altmış", *çiton* "yetmiş", *sigĭzon* "seksen", *toğızon*

"doksan", *çüs (pĭr çüs)* "yüz", *muŋ (pĭr muŋ)* "bin", *on muŋ* "on bin", *million (pĭr million)* "bir milyon", *milliard (pĭr milliard)* "bir milyar".

"tüben" kelimesi günümüz Hakas Türkçesinde "çok", "binlerce" anlamına gelir. *on pĭr* "on bir", *otıs pis* "otuz beş", *xırıx çitĭ* "kırk yedi", *sigĭzon pĭr* "seksen bir", *toğızon toğıs* "doksan dokuz", *pĭr çüs pĭr* "yüz bir", *pĭr çüs alton altı* "yüz altmış altı", *ĭkĭ çüs sigĭzon toğıs* "iki yüz seksen dokuz", *ĭkĭ muŋ altı çüs çiton tört* "iki bin altı yüz yetmiş dört", *ĭkĭ çüs* "iki yüz", *altı çüs* "altı yüz", *üs muŋ* "üç bin", *çitĭ muŋ* "yedi bin", *tört million* "dört milyon", *toğıs milliard* "dokuz milyar".

Sıra sayı sıfatları (İzertĭs çislitelnaylar)

Sıra sayı sıfatları ünlüyle biten sayılara *-ncı, -ncĭ*; ünsüzle biten sayılara *-ıncı, -ĭncĭ* eklerinin getirilmesiyle yapılır: *pastağı* "birinci", *ĭkĭncĭ* "ikinci", *üzĭncĭ* "üçüncü", *törtĭncĭ* "dördüncü", *pizĭncĭ* "beşinci", *altıncı* "altıncı", *çitĭncĭ* "yedinci", *sigĭzĭncĭ* "sekizinci", *toğızıncı* "dokuzuncu", *onıncı* "onuncu", *on altıncı* "on altıncı", *çüzĭncĭ* "yüzüncü", *pĭr muŋ toğıs çüs toğızon törtĭncĭ* "bin dokuz yüz doksan dördüncü".

Üleştirme sayı sıfatları (Pölĭs çislitelnaylar)

Ünlüyle biten sayılara *-lar, -ler*; ünsüzle bitenlere *-ar, -er* veya *-arlap, -erlep* eklerinin getirilmesiyle yapılır: *pĭrer* "birer", *ĭkĭler* "ikişer", *üzer* "üçer", *törter "*dörder", *pizer*, *pizerlep* "beşer", *altılar* "altışar", *çitĭler* "yedişer", *sigĭzer, sigĭzerlep* "sekizer", *toğızar* "dokuzar", *onar* "onar", *on pĭrer* "on birer", *otızar* "otuzar", *xırığar* "kırkar".

Sayı kelimelerine *-ça, -çe, -ca, -ce* ekleri getirilerek "kadar" anlamında kullanılır: *onca* "on kadar", *ilĭgce* "elli kadar". Hakas gramerlerinde bu sıfat türü *çağınnas çislitelnaylar* olarak adlandırılır.

-olaŋ, -öleŋ ekleri getirilerek "birlikte" anlamı verilir: *pizöleŋ* "beşi birlikte", *ĭköleŋ* "ikisi birlikte", *altolaŋ* "altısı birlikte".

Kesir sayı sıfatları

Çarım "yarım", *ĭkĭnĭŋ pĭrĭ (pĭr ĭkĭlĭg)* "ikide bir", *pistĭŋ üzĭ (üs pistĭg)* "beşte üç", *pĭr püdĭn pistĭŋ üzĭ (pĭr püdĭn üs pistĭg)* "bir tam beşte üç", *ĭkĭ püdĭn toğıstıŋ törtĭ (ĭkĭ püdĭn tört toğıztığ)* "iki tam dokuzda dört", *onnıŋ törtĭ* "0, 4", *pĭr püdĭn onnıŋ çitĭzĭ* "1, 7"; *altı püdĭn çüstĭŋ alton törtĭ* "6, 64", *çitĭ çarım* "yedi buçuk", *otıs ĭkĭ protsent* "yüzde otuz iki".

Soru Sıfatları

Hakas Türkçesini konu alan dilbilgisi kitaplarında soru sıfatları olarak bir konu bulunmamaktadır. Burada soru sıfatı olarak aldığımız şekiller soru zamirleri konusunda incelenmektedir: *nince* "kaç?", *nince ĭnek* "kaç inek", *nince kniga* "kaç kitap", *nince pala* "kaç çocuk", *xaydağ* "nasıl?" *xaydağ kĭzĭ* "nasıl insan", *xay / xayzı* "hangi?" *xayzı çir* "hangi yer", *xayca* "nasıl?", *nime* "ne?"

Belirsizlik Sıfatları

pĭr "bir", *tiksĭ "*bütün", *tooza* "hep(si), bütün", *pasxa* "başka" *pasxa kĭzĭ* "başka kişi", *xayzı* "bazı(sı)", *kimi xayzı ağastar* "bazı ağaçlar", *pray* "bütün", *anıŋ pray idĭ* "onun bütün vücudu", *parçan* "bütün", *parçan çon* "bütün halk", *polğan-na* "her" *polğan-na nimenĭ* "her şeyi", *say* "her", *köp* "çok", *köp çon* "çoğu halk", *köp çıllar* "çok yıllar", *köp artıx* "çok fazla", *artıx* "fazla", *pĭr dee* "hiç", *pĭr dee arğızı çoğıl* "hiç arkadaşı yok", *asxınax "*az", *kömes, köp nimes* "az, biraz", *kömes sös* "az söz", *kömes suğ* "biraz su", *nince-de* "birkaç", *nince-de çıl* "birkaç yıl", *püdün* "bütün", *toldıra* "bütün".

ZAMİRLER

Şahıs zamirleri (Sıray mestoimenieler)

min "ben", *sin* "sen", *ol* "o", *pĭs* "biz", *sĭrer* "siz", *olar* "onlar".

Nezaket şekli olarak kişi teklik de olsa "sirer" şekli kullanılır.

Şahıs zamirlerinin hâl ekleriyle çekimi:

yalın	*min*	*sin*	*ol*	*pĭs*	*sĭrer*	*olar*
ilgi	*minĭŋ*	*sinĭŋ*	*anıŋ*	*pĭstĭŋ*	*sĭrernĭŋ*	*olarnıŋ*
yükleme	*minĭ*	*sini*	*anı*	*pĭstĭ*	*sĭrernĭ*	*olarnı*
yönelme	*mağaa*	*sağaa*	*ağaa*	*pĭske*	*sĭrerge*	*olarğa*
bulunma	*minde*	*sinde*	*anda*	*pĭste*	*sĭrerde*	*olarda*
çıkma	*minneŋ*	*sinneŋ*	*annaŋ*	*pĭsteŋ*	*sĭrerdeŋ*	*olardaŋ*
yön göstr.	*minzer*	*sinzer*	*anıŋzar*	*pĭsser*	*sĭrerzer*	*olarzar*
vasıta	*minneŋ*	*sinneŋ*	*annaŋ*	*pĭsneŋ*	*sĭrerneŋ*	*olarnaŋ*

Hakas Türkçesinde -zar, -zer ekli hal "napravitelnıy"(yönelme, yön gösterme) olarak adlandırılır. 1. "-e doğru" 2. "vasıtasıyla" anlamları vardır.

İşaret zamirleri (Közĭdĭğ mestoimenieler)

yalın	*pu* (bu)	*tĭğĭ* (şu)	*ol* (o)	*pu-lar*(bunlar)	*tĭğĭler* (şunlar)	*olar* (onlar)
ilgi	*mınıŋ*	*tĭğĭnĭŋ*	*anıŋ*	*pularnıŋ*	*tĭğĭlernĭŋ*	*olarnıŋ*
yükleme	*mını*	*tĭğĭnĭ*	*anı*	*pularnı*	*tĭğĭlernĭ*	*olarnı*
yönelme	*puğa*	*tĭgee*	*ağaa*	*pularğa*	*tĭğĭlerge*	*olarğa*
bulunma	*mında*	*tĭğĭde*	*anda*	*pularda*	*tĭğĭlerde*	*olarda*
ayrılma	*mınnaŋ*	*tĭğĭdeŋ*	*annaŋ*	*pulardaŋ*	*tĭğĭlerdeŋ*	*olardaŋ*
yön	*puzar*	*tĭğĭzer*	*anıŋzar**	*pularzar*	*tĭğĭlerzer*	*olarzar*
vasıta	**mınınaŋ*	*tĭğĭneŋ*	*annaŋ*	*pularnaŋ*	*tĭğĭlerneŋ*	*olarnaŋ*

* Bu şekiller ilgi hâli ekinden sonra gelmektedir.

Ayrılma ve vasıta hâli şekilleri birbirleriyle aynı gibi görülse de; ayrılma hâli eki sadece *-m, -n, -ŋ* ünsüzlerinden sonra -n'li şekilleri alır. Oysa vasıta hâlinde eklerin sadece -n'li varyantları vardır.

Dönüşlülük Zamiri (Aylanıs mestoimenie)

Hakas Türkçesinin dönüşlülük zamiri *pos* (kendi) kelimesidir. Zamir şahıslara göre çekimlenirken kelime sonundaki 's' sesi tonlulaşarak 'z'ye dönüşür.

pozım "kendim", *pozıŋ* "kendin", *pozı* "kendi(si)", *pozıbıs* "kendimiz", *pozıŋar* "kendiniz", *postarı* **"**kendileri"

Soru Zamirleri

kem "kim", *kemner* "kimler", *nime* "ne", *nimeler* "neler", *xayzı* "hangi(si)", *xayzıları* "hangileri", *nince* "kaç".

Belirsizlik zamirleri

pray "bütün, hep", *pray çon* "bütün halk", *prayzı* "hepsi", *polğan na* "bütün, hep", *polğan na kĭzĭ* "herkes", *parçan* "hep, bütün", *parçan çon* "bütün halk", *xay piree* "bazısı, biri", *tiksĭ* "hepsi", *tooza* "hep, bütün", *xayzı* "bazı, bazısı". *xayzı çirler* "bazı yerler", *xayzı sın* "hangisi doğru", *xay pĭrsĭ/ xay pĭreezĭ* "bazısı", *kem-de* "herkes, hiç kimse" (fiilin olumlu ya da olumsuz oluşuna göre), *pĭr kĭzĭ* "biri".

ZARFLAR

Yer Zarfları

Çoğar "yukarı", *töbĭn* "aşağı", *indĭre* "ileri, doğuya", *kider* "batıya", *tasxar* "dışarı", *andar* oraya, *mındar* "buraya", *peer* "beri", *aar* "oraya",

pĭrger "beri" *anda* "orada", *mında* "burada", *alnında* "önünde", *kistĭinde* "arkasında", *çağında* "yakında".

Zaman Zarfları

irte "erken", *irten* "sabah", *kicee* "dün", *xooram* "akşamleyin", *paya* "demin", *piye* "demin", *püül* "bu yıl", *pıltır* "geçen yıl", *soŋar* "gelecek yıl", *amize* "şu ana kadar", *taŋda* "yarın", *pĭrsĭnde* "bir gün", *naada* **"**yakın zamanda", *iir* "akşam", *ür* "uzun zaman", *puruŋçul* "önceki yıl", *künü/kündüs* "gündüz", *soonaŋ* "sonra", *pürnükün* "önceki gün", *künörte* "gündüz", *püün* "bugün", *xısxızın* **"**kışın".

Hâl Zarfları

sala-sula "şöyle böyle", *ileede* "çok", *tiksi* "bütün, hep", *çadap* "güçlükle, zar zor", *tikke* "boşuna", *tiŋe* "aynı anda", *kinetĭn* "ansızın", *ındırtın* "sezgiyle".

Miktar Zarfları

uğaa "çok", *tööle* "sürekli", *çitkĭce "*yeterince" , *köölce* "yavaşça"

FİİL

ŞAHIS EKLERİ

Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Teklik 1. Şahıs	*-bın, -bĭn, -mın, -mĭn, -pın, -pĭn, -m*
Teklik 2. Şahıs	*-zıŋ, -zĭŋ, -sıŋ, -sĭŋ*
Teklik 3. Şahıs	------
Çokluk 1. Şahıs	*-bıs, -bĭs, -mıs, -mĭs, -pıs, -pĭs*
Çokluk 2. Şahıs	*-zar, -zer, -sar, -ser*
Çokluk 3. Şahıs	*(-lar, -ler, -nar, -ner, -tar, -ter)*

Zamir kökenli şahıs ekleri görülen geçmiş zaman (-dı) ve şart (-sa) kipleri dışındaki bütün kiplerde kullanılır.

Ekin 1. Teklik ve çokluk şahısta, *-b*'li varyantları ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra; *-m*'li varyantları *-m, -n, -ŋ* ünsüzlerinden sonra; *-p*'li varyantları tonsuz ünsüzlerden sonra kullanılır. 2. Teklik ve çokluk şahıslarda *-z*'li varyantlar ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra, *-s*'li varyantlar tonsuz ünsüzlerden sonra kullanılır. 1. Teklik şahısta *-m* varyantı bazı kiplerin son ünsüzü düştüğünde görülür: *alğanmın > alğa-m*(aldım), *alcaŋmın > alca-m*(alırım). Yazıda her iki şekil de doğru kabul edilir.

3. çokluk şahıs ekleri, esas itibariyle "şahıs eki" değil, "çokluk" ekidir. Bu ekin; *-l*'li varyantları ünlü ve tonlular, *-n*'li varyantları *-m, -n, -ŋ* ünsüzleri, *-t*'li varyantları tonsuzlardan sonra kullanılır. Hakas Türkçesinin bütün şahıslarında ek kalınlık-incelik uyumuna girer.

İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Teklik 1. Şahıs	*-m*
Teklik 2. Şahıs	*-ŋ*
Teklik 3. Şahıs	----------
Çokluk 1. Şahıs	*-bıs, bĭs*
Çokluk 2. Şahıs	*-ŋar, -ŋer*
Çokluk 3. Şahıs	*(-lar, -ler)*

Bu tip şahıs ekleri sadece görülen geçmiş zaman (*-dı*) ve şart (*-sa*) kiplerinde kullanılır. 1. ve 2. çokluk şahıslarda kalınlık-incelik uyumu görülür. Bu ekleri alan kipler ünlüyle bittiğinden (-d*ı*, -s*a*), çokluk 3. şahıslarda ekin ünlülerle kullanılan şekilleri olan *-lar*, *-ler* varyantları getirilmektedir.

Emir kiplerinde, şahıs ekleri ve kip ekleri birbirlerinden ayrılmadığından burada ayrıca alınmamış, emir kipi bahsinde gösterilmiştir.

HABER KİPLERİ

GEÇMİŞ ZAMAN KİPLERİ

1. Tip Geçmiş Zaman Kipi (Naada irtken tus) *-dı, -dĭ, -tı, -tĭ*

Kalınlık-incelik, tonluluk-tonsuzluk uyumları vardır. Ekin sadece düz ünlülü şekilleri görülmektedir. Kipin çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır ve bu ekler bitişik yazılır.

aldım	*kördĭm*	*xastım*	*ĭstĭm*
(aldım)	*(*gördüm)	(kazdım)	(içtim)
aldıŋ	*kördĭŋ*	*xastıŋ*	*ĭstĭŋ*
aldı	*kördĭ*	*xastı*	*ĭstĭ*
aldıbıs	*kördĭbĭs*	*xastıbıs*	*ĭstĭbĭs*
aldıŋar	*kördĭŋer*	*xastıŋar*	*ĭstĭŋer*
aldı(lar)	*kördĭ(ler)*	*xastılar*	*ĭstĭler*

Bu kipin olumsuzluk şekli fiille zaman eki arasına olumsuzluk eklerinin getirilmesiyle yapılır. Olumsuzluk ekleri; *-ma-, -me-* (-m, -n, -ŋ'den sonra); *-pa-, -pe-* (tonsuzlardan sonra); *-ba-, -be-* (-l, -r, -y, -g, ünsüzleri ve ünlülerden sonra) şeklinde kullanılır: *albadım* "almadım", *körbedĭm* "bakmadım, görmedim", *sunmadım* "sunmadım", *emmedĭm* **"**emmedim", *pastabadım* "başlamadım", *satpadım* "satmadım", *ĭspedĭm* "içmedim", *çĭbedĭm* "yemedim".

Bu kip, yakın zamanda gerçekleşen veya gerçekleştiği görülen oluş veya kılışları ifadede kullanılır. Ayrıca, evvelden gerçekleşmiş oluş veya kılış hikâye edilirken kullanıldığı da olur.

2. Tip Geçmiş Zaman Kipi (İrtken tus) *-ğan, -gen, -xan, -ken, -an, -en*

Kalınlık-incelik ve tonluluk tonsuzluk uyumları görülür. Ünlüyle biten fiillerde kip ekinin birinci ünsüzü düşer; ek *-an, -en* şeklini alır. *-g, -ğ, -ŋ* ünsüzleriyle biten fiillerde de ekin son ünsüzünün düştüğü görülür: *toŋ-ğan > toŋ-an* "donmuş", *sağ-ğan > sağ-an* "sağmış". Kip ekinin son ünlüsü de 1. ve 2. şahıslarda çoğunlukla düşer. Zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Bu ekler bitişik yazılır. 1. teklik şahıslarda şahıs eki *-bın* yerine *-m* olarak da gelebilir.

körgebĭn/körgem (gördüm/ görmüşüm)	*pastaabın/pastam* (başladım/ başlamışım)	*tartxam* (çektim/ çekmişim)	*kiksem* (giydim/ giymişim)
körgezĭŋ	*pastaazıŋ*	*tartxazıŋ*	*kiskezĭŋ*
körgen	*pastaan*	*tartxan*	*kisken*
körgebĭs	*pastaabıs*	*tartxabıs*	*kiskebĭs*
körgezer	*pastaazar*	*tartxazar*	*kiskezer*
körgen(ner)	*pastaan(nar)*	*tartxannar*	*kiskenner*

Olumsuzluk şekli olumsuzluk ekleriyle yapılır.

Albaam "almadım/almamışım", *sunmam* "sunmadım/ sunmamışım", *emmeem* "emmedim / emmemişim".

En sık kullanılan geçmiş zaman kipidir. Uzak geçmişte ortaya çıkan oluş veya kılış, kişi tarafından görülse veya kendisi tarafından yapılsa da bu kiple anlatılır. Bu sebepten, çoğu zaman Türkiye Türkçesindeki görülen geçmiş zaman kipini de karşılar. İşlevini, *uzak geçmiş zamanı karşılayan kip* olarak özetleyebiliriz.

3. Tip Geçmiş Zaman Kipi fiil + (-p)+ -tır, -tĭr

Kalınlık-incelik uyumu vardır. Ünsüzle biten fiillerde -p zarf-fiil eki çoğunlukla düşer. Zamir kökkenli şahıs ekleri kullanılır. Bu ekler bitişik yazılır.

altırbın (almışım)	*uzuptırbın* (uyumuşum)	*körtĭrbĭn* (görmüşüm)	*çurtaptırbın* (yaşamışım)
altırzıŋ	*uzuptırzıŋ*	*körtĭrzĭŋ*	*çurtaptırzıŋ*
altır	*uzuptır*	*körtĭr*	*çurtaptır*

altırbıs	*uzuptırbıs*	*körtĭrbĭs*	*çurtaptırbıs*
altırzar	*uzuptırzar*	*körtĭrzer*	*çurtaptırzar*
altır(lar)	*uzuptır(lar)*	*körtĭr(ler)*	*çurtaptır(lar)*

Olumsuzluk şekli, -p zarf-fiil eki yerine, olumsuz zarf-fiil eklerinin getirilmesiyle yapılır. (bkz. olumsuz zarf-fiil eki -bayn). Olumsuz şekillerde eklerin -dır, -dĭr varyantları kullanılır.

albindırbın "almamışım", *körbindĭrbĭn* "görmemişim/bakmamışım", *sunmindırbın* "sunmamışım", *emmindĭrbĭn* "emmemişim".

Daha çok hikâye, masal anlatımlarında kullanılır. Oluş veya kılış görülmemiş; duyulmuş, dinlenmiştir.

4. Tip Geçmiş Zaman Kipi fiil+ -çıx, -çĭk, -cıx, -cĭk

Ek; kalınlık-incelik uyumuna girer. Ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra -c'li; tonsuz ünsüzlerden sonra -ç'li varyantlar gelir.

HRS'da ekin Moğolca geçmiş zaman eki *-çee, -jee*'den geldiği ileri sürülmektedir(HRS 429). Buna karşılık GTY'da "*iyik*" edatından geldiği savunulmaktadır. "*İyik*" kelimesi ise er-(ol-) fiilinden edatlaşmış (*eryik > iyik*) bir yapı olarak izah edilmektedir. (GTY 379).

Bizce bu yapı etimolojisi ne olursa olsun ET'deki *-yuk* geçmiş zaman ekiyle birlikte düşünülmelidir.

Bu kipte zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Bu ekler bitişik yazılır.

alcıxpın	*oynacıxpın*	*satçıxpın*
(aldım/almışım)	(oynadım /oynamışım)	(sattım /satmışım)
alcıxsıŋ	*oynacıxsıŋ*	*satçıxsıŋ*

alcıx	*oynacıx*	*satçıx*
alcıxpıs	*oynacıxpıs*	*satçıxpıs*
alcıxsar	*oynacıxsar*	*satçıxsar*
alcıx(tar)	*oynacıx(tar)*	*satçıx(tar)*

Kipin olumsuzu, olumsuzluk ekleriyle yapılır.

albacıxpın "almadım", *körbecĭkpĭn* "görmedim, bakmadım", *sunmacıxpın* "sunmadım", *emmecĭkpĭn* "emmedim".

Anlamı görülen geçmiş zamana yakındır ve şaşkınlık, soru yapılarında daha çok kullanılır.

5. Tip Geçmiş Zaman Kipi fiil+ -caŋ, -ceŋ, -çaŋ, -çeŋ

Kalınlık-incelik ve tonluluk-tonsuzluk uyumları gösterir. Ekin etimolojisi hakkında Karpov "Diğer Türk lehçelerindeki gelecek zamanı gösteren -acak ekinden gelmekte"(İNHY 158-163) diyor. Gerçekten de ek, kip olarak geçmişte devamlılığı ifade ederken, sıfat-fiil olarak gelecek zamana karşılık gelmektedir. Ayrıca ekin son ünsüzünün damak ŋ'si olması bu görüşü destekler.

Zamir kökenli şahıs ekleri alır. Bu ekler bitişik yazılır. 1. ve 2. şahıslarda kipin son ünsüzü bazen düşer. Bu durumda şahıs eklerinde de değişiklikler görülür.

alcaŋmın /alcam	*satçaŋmın/satçam*
(aldım/alırdım)	(sattım/satardım)
alcaŋzıŋ /alcazıŋ	*satçaŋzıŋ /satçazıŋ*
alcaŋ	*satçaŋ*

alcaŋmıs /alcabıs	*satçaŋmıs /satçabıs*
alcaŋzar /alcazar	*satçaŋzar /satçazar*
alcaŋ(nar)	*satçaŋ(nar)*

Kipin olumsuzu, olumsuzluk ekleriyle yapılır.

albacaŋmın / albacam "almamışım", *emmeceŋmin / emmecem* "emmemişim", *satpacaŋmın / satpacam* "satmamışım", *sunmacaŋmın / sunmacam* "sunmamışım".

Kullanım sıklığı olan geçmiş zaman kiplerinden biridir. Geçmişte sürekliliği ifade eder. Türkiye Türkçesindeki "-ardı" birleşik yapısının anlamına yakın bir karşılığı vardır.

ŞİMDİKİ ZAMAN KİPLERİ

1. Tip Şimdiki Zaman Kipi (Polçatxan tus) Fiil +(p) + -ça, -çe, -çadır, -çedĭr, tur, odır, çör

Günümüz Hakas Türkçesinde çat- (yat-) fiilinden ortaya çıkan -ça, -çe ekleri asıl şimdiki zaman kipi olarak kullanılmaktadır. Aynı şekilde -çadır, -çedĭr şekilleri de, -ça, -çe kadar yaygın olmamakla beraber, kullanılır. *Tur, odır, çör* yardımcı fiilleri şimdiki zaman kipi olarak daha çok tarihi metinlerde görülür. Bu üç yardımcı fiil kendisinden önceki fiilden ayrı yazılmaktadır. Buradan; *tur, odır, çör* yardımcı fiillerinin henüz ekleşme safhasına girmediğini anlıyoruz. Hakas Türkçesinde ünsüzle biten fiillerde -p zarf-fiili düşmektedir.

Zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Bu ekler bitişik yazılır.

pastapçam/pastapçadırbın (başlıyorum)

pastapçazıŋ/pastapçadırzıŋ

pastapça/pastapçadır

pastapçabıs/pastapçadırbıs

pastapçazar/pastapçadırzar

pastapça(lar)/pastapçadır(lar)

Kipin olumsuz şekli zarf-fiil eki -p yerine olumsuz zarf-fiil ekinin (bkz. zarf-fiil eki -bayn) getirilmesiyle yapılır : *albinçam /albinçadırbın* (almıyorum), *emminçem/ emminçedirbin (*emmiyorum), *pĭlbinçem/ pĭlbinçedĭrbĭn (*bilmiyorum), *satpinçam/ satpinçadırbın (*satmıyorum).

Devam etmekte olan oluş veya kılışları ifadede kullanılır.

2. Tip Şimdiki Zaman Kipi Fiil +-adır, -edĭr, -dır, -dĭr

Ekler kalınlık-incelik uyumuna uyar. Dar ünlülü şekiller daha çok orta hece ünlüsünü düşürmüş fiillerden sonra kullanılır. Ünlüyle biten fiillerin son ünlüsüyle ek arasında -y'nin tesiriyle incelme ve kaynaşma görülür: *sana-y-ı-dır > sanidır* "sayıyor", *pasta-y-ı-dır > pastidır* "başlıyor"(GHY 204).

*aladırbın (*alıyorum)	*pĭledĭrbĭn (*biliyorum*)*
aladırzıŋ	*pĭledĭrzĭŋ*
aladır	*pĭledĭr*
aladırbıs	*pĭledĭrbĭs*
aladırzar	*pĭledĭrzer*
aladır(lar)	*pĭledĭr(ler)*

Kipin olumsuzu yapılırken yardımcı fiil yerine "*çoğıl*" (*<yok ol) kelimesi getirilir ve bu kelime kendisinden önceki fiilden ayrı yazılır. Bazen fiildeki -a, -e zarf-fiil eki -ar, -er şekline dönüşür: *ala(r) çoğılbın* "almıyorum", *kile(r) çoğılbın* (gelmiyorum), *pile çoğılbın* (bilmiyorum), *pasti çoğılbın* (başlamıyorum), *uzi çoğılbın* (uyumuyorum).

Devam etmekte olan oluş veya kılışları ifadede kullanılır. Bu oluş veya kılış konuşma sırasında devam etmektedir ve bu devamlılık *görülmekte*, *hissedilmekte* veya *duyulmaktad*ır.

3. Tip Şimdiki Zaman Kipi -ir

İki şimdiki zaman kipinin dışında, Hakas Türkçesinde *par-* ve *kil-* fiilleri -i(r) ekini alarak, *o anda gözle görülen*, *gerçekleşmekte olan* oluş veya kılışı karşılamada kullanılır. Ekin ünsüzü (-r-) bazen düşer. İki şekil de kullanımda doğru kabul edilir.

parirbın/ parim (gidiyorum)	*kilirbĭn/ kilim* (geliyorum)
parirzıŋ/ parizıŋ	*kilirzĭŋ/ kilizĭŋ*
Parir/ pari	*kilir/kili*
parirbıs/ paribıs	*kilirbĭs/ kilibĭs*
parirzar/ parizar	*kilirzer/ kilizer*
Parir(lar)/ pari(lar)	*kilir(ler)/ kili(ler)*

GELECEK ZAMAN KİPLERİ

1. Tip Gelecek Zaman Kipi (Polar tus) *Fiil + -r, -ar, -er*

Hakas Türkçesinin asıl gelecek zaman kipidir. Kalınlık-incelik uyumu görülür. Ünlüyle biten fiillerde; fiilin son ünlüsü -i'ye dönüşür "*sana-r > sanir* "sayacak", *uzu-r > uzir* "uyuyacak"(GHY 228). Ünsüzle biten filler ise kalınlık-incelik uyumuna göre ekin *-ar, -er* varyantlarını alırlar. 1. teklik ve 2. teklik şahıslarda zaman ekininin ünsüzü bazen düşer: *alarbın/alam*, *sadarbın/sadam*, *alarzıŋ/alazıŋ*, *sadarzıŋ/sadazıŋ*. Yazı dilinde her iki şekil de kullanılır. Tonsuzla biten fiillerin son ünsüzü (ek ünlüyle başladığından) tonlulaşır. Bu durum; ünlü+-t şeklindeki fiillerde görülmez: *at- > atar* "ateş edecek", *ut- > utar* "kazanacak", *öt- > öter* "geçecek". *-g, -ğ, -ŋ* ünsüzleriyle biten fiillerde bu ünsüzler düşer ve

ünlü ikizleşmesi görülür *çığ- > çıır* (yığacak), *çağ- > çaar* "yağacak", *toŋ- > toor* "donacak", *eg- > eer* "eğecek".

Bu kipte zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Bu ekler bitişik yazılır.

azarbın /azam	*payirbın/payim*	*uzirbın/uzim*	*çĭrbĭn/çĭm*
(kaybolacağım)	(zengin olacağım)	(uyuyacağım)	(yiyeceğim)
azarzıŋ/azazıŋ	*payirzıŋ/payizıŋ*	*uzirzıŋ/uzizıŋ*	*çĭrzĭŋ/çĭzĭŋ*
azar	*payir*	*uzir*	*çĭr*
azarbıs	*payirbıs*	*uzirbıs*	*çĭrbĭs*
azarzar	*payirzar*	*uzirzar*	*çĭrzer*
azar(lar)	*payir(lar)*	*uzir(lar)*	*çĭr(ler)*

Olumsuz şekil :*-bas, -bes, -mas, -mes, -pas, -pes*

Ekin; -m, -n, -ŋ ünsüzleriyle biten fiillere *-mas, -mes*; tonsuzlarla bitenlere *-pas, -pes*; *-g, -ğ, -y, -l, -r* ünsüzleri ve ünlülere biten fiillere *bas, -bes* varyantları, kalınlık-incelik uyumuna göre gelir: *albaspın "*almayacağım", *pĭlbespĭn* "bilmeyeceğim", *münmespĭn* "binmeyeceğim", *çĭbespĭn* "yemeyeceğim", *aspaspın* "azmayacağım", *ĭspespĭn "*içmeyeceğim".

Asıl işlev oluş veya kılışın *gelecekte gerçekleşeceğini* ifade etmektir.

2. Tip Gelecek Zaman Kipi (Polğadağ naklonenie)

Fiil + -ğadağ, -kedeg, -xadağ, -gedeg, -adağ, -edeg

"Bu kip gelecek zaman sıfat-fiili -gu ve teg (gibi) edatından ortaya çıkmıştır. " (ATLD 177). Ekin varyantlarından da anlaşılacağı gibi Hakas Türkçesinde bu yapı kalıplaşarak ek olmuştur. Ekler; tonluluk-tonsuzluk, kalınlık-incelik uyumlarına uyar. Ünlüyle biten fiillerden sonra ekin birinci ünsüzü düşer ve ünlü ikizleşmesi görülür. *-g, -ğ, -ŋ* ünsü-

züyle biten fiiller *-adağ, -edeg* varyantlarını alırlar: *çağ-adağ* "yağacak gibi", *toŋ-adağ* "donacak gibi", *üg-edeg* "yığacak gibi".

Bu kipte zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

alğadağbın (alacak gibiyim)	*pirgedegbĭn* (verecek gibiyim)
alğadağzıŋ	*pirgedegzĭŋ*
alğadağ	*pirgedeg*
alğadağbıs	*pirgedegbĭs*
alğadağzar	*pirgedegzer*
alğadağ(lar)	*pirgedeg(ler)*

Kipin olumsuzu olumsuzluk ekleriyle yapılır:

*albaadağbın "*almayacak gibiyim", *pirbeedegbĭn* "vermeyecek gibiyim", *kilbeedegbĭn* "gelmeyecek gibiyim".

Kip; gelecekte birşeyin gerçekleşebileceğini, gerçekleşeceğe benzediğini, gerçekleşecek gibi olduğunu ifade eder. Bu kipin kullanım sıklığı azdır.

3. Tip Gelecek Zaman Kipi

Fiil + -ğalax, -gelek, -xalax, -kelek, -alax, -elek

Ekler; kalınlık-incelik, tonluluk-tonsuzluk uyumları gösterir. Ünlüyle biten fiillerden sonra ekin ilk ünsüzü düşer ve *-alax, -elek* varyantları gelir. Bu kurallardan farklı olarak *-ŋ* ile biten fiillerde de bu ünsüzün düştüğü görülür: *toŋ-alax* "henüz donmadı, birazdan donacak". Bu kip "henüz olmamış geçmiş zaman kipi"(GHY 220) olarak adlandırılır. Kip işlev açısından bu tanımlaya uygundur. Kipin iki işlevinden biri oluş veya kılışın "henüz gerçekleşmediğini", ikincisi ise "gerçekleşmek üzere"olduğunu gösterir. Ekin etimolojisi " *-gu* sıfat-fiili+ elek (henüz değil)

"(GTY 310) şeklinde yapılmaktadır. Bu kipte zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Bu ekler bitişik yazılır.

alğalaxpın	*pastaalaxpın*
(henüz almadım;	(henüz başlamadım;
fakat almak üzereyim)	fakat başlamak üzereyim)
alğalaxsıŋ	*pastaalaxsıŋ*
alğalax	*pastaalax*
alğalaxpıs	*pastaalaxpıs*
alğalaxsar	*pastaalaxsar*
alğalax(tar)	*pastaalax(tar)*

Bu kip, kendi içerisinde bir olumsuzluğu zaten taşıdığından, ayrıca olumsuz şekiller yoktur.

İşlevi oluş veya kılışın *henüz gerçekleşmediğini*, birazdan *gerçekleşmek üzere olduğunu, bir delile dayalı olarak* bildirir. İşlek değildir.

TASARLAMA KİPLERİ

ŞART KİPİ (Molcastığ naklonenie) *Fiil + -za, -ze, -sa, -se*

Ekler kalınlık-incelik ve tonluluk tonsuzluk uyumlarına uygun olarak gelir. İyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır ve bu ekler bitişik yazılır.

alzam (alsam)	*kissem (giysem)*
alzaŋ	*kisseŋ*
alza	*kisse*
alzabıs	*kissebĭs*
alzaŋar	*kisseŋer*
alza(lar)	*kisse(ler)*

Kipin olumsuzu, olumsuzluk ekleriyle yapılır.

albazam “almasam”, *albazaŋ* “almasan”, *albaza* “almasa”, *albazabıs* “almasak”, *albazaŋar* “almasanız” *albaza(lar)* “almasalar”.

Asıl cümledeki oluş veya kılışı yan cümleyle bir şarta bağlar.

İSTEK KİPİ (Xınıstıg naklonenie) Fiil +-ğay, -gey, -xay, -key, -ay, -ey

Kalınlık-incelik, tonluluk-tonsuzluk uyumları vardır. Ünlülerden sonra ekin ilk ünsüzü düştüğünden, kalınlık-incelik uyumuna göre, -ay, -ey varyantları gelir. Ayrıca fiilin sonunda bulunan *-g, -ğ, -ŋ* ünsüzü düştüğünden yine bu varyantlar gelir: *çağay* “yağa”, *egey* “eğe”, *toŋay* “dona”.

Zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Bu ekler bitişik yazılır.

alğaybın (alayım)	*pastaaybın (başlayayım)*
alğayzıŋ	*pastaayzıŋ*
alğay	*pastaay*
alğaybıs	*pastaaybıs*
alğayzar	*pastaayzar*
alğay(lar)	*pastaay(lar)*

Kipin olumsuzu, olumsuzluk ekleriyle yapılır. Olumsuzluk ekleri ünlüyle bittiğinden eklerin -ay, -ey varyantları gelir.

albaaybın (almayayım*), pĭlbeeybĭn* (bilmeyeyim*)*

sunmaaybın (sunmayayım), *emmeeybĭn* (emmeyeyim)

Kipin başta istek olmak üzere ümit, rica, tavsiye, niyet gibi işlevleri vardır.

GEREKLİLİK KİPİ

Yönelme hâli eki almış zamir +Fiil+mastar eki (-arğa) +kirek.

Kip, yönelme hâli eki almış bir zamir veya isimle kullanılır. *"Kirek"* kelimesinden sonra şahıs ekleri gelmez.

(mağaa) alarğa kirek (almalıyım)
(sağaa) alarğa kirek
(ağaa) alarğa kirek
(piske) alarğa kirek
(sirerge) alarğa kirek
(olarğa) alarğa kirek

EMİR KİPİ (Küsteceŋ naklonenie)

Emir kipi ekleri şunlardır:

1. *teklik şahıs -m, -im*
2. *teklik şahıs -Ø*
3. *teklik şahıs -zın, -zĭn, -sın, -sĭn*
1. *çokluk şahıs -bıs, -bĭs, -ibıs, ibĭs / -aŋar, -eŋer*

İki kişi için -an, -en

2. *çokluk şahıs -ŋar, -ŋer, -ıŋar, -ĭŋer*
3. *çokluk şahıs -zın(nar), -zĭn(ner), -sın(nar), -sĭn(ner)*

alim (alayım)	*sadim (satayım)*
al (al)	*sat (sat)*
alzın (alsın)	*satsın (satsın)*
alaŋar/alibıs (alalım)	*sadaŋar/sadibıs (satalım)*
alaŋ(iki kişi alalım)	*sadaŋ (iki kişi satalım)*
alıŋar (alınız)	*sadıŋar (satınız)*
alzın(nar) (alsınlar)	*satsın(nar) (satsınlar)*

Kipin olumsuz şekli olumsuzluk ekleriyle yapılır. Hakas Türkçesinde 1. teklik şahıs ve 1. çokluk şahsın *-bıs* varyantında, olumsuzluk ekinin ünlüsü daralır.

albim (almayayım), *alba*(alma), *albazın* (almasın), *albaaŋ* (iki kişi almayalım), *albaaŋar/albibıs* (almayalım), *albaŋar* (almayınız) *albazın(nar)*(almasınlar).

Bu kipin; emir, istek, dilek, rica, razılık, izin, öneri gibi çeşitli işlevleri vardır. Bu işlevler şahıslara göre değişiklik gösterebilir. 1. şahıslarda daha çok bir şarta bağlı olarak razılık ifadesi taşır ve diğer şahıslara göre emir işlevi daha zayıftır.

BİRLEŞİK ÇEKİM

Hakas Türkçesinde er- fiiliyle yapılan düzenli birleşik çekimler yoktur. Ancak bu fiille kalıplaşmış birkaç özel yapı vardır ki bunlardan ilerde geniş olarak bahsedilecektir.

Şart kipinin birleşik çekimleri düzenli olarak *pol-* (olmak) fiiline şart ekinin getirilmesiyle yapılır. Hikâye ve rivayet şekilleri düzenlidir. Hikâye şekli; *pol-* yardımcı fiiline *-ğan* geçmiş zaman eki, rivayet şekli ise *-ptır* geçmiş zaman eki getirilerek yapılır. V. G. Karpov "Hakasça fiillerin geçmiş zaman birleşik çekimleri"(SFPV 69-80) adlı makalesinde bu yapıları inceler.

Hakas Türkçesinde üç birleşik çekim dışında, dördüncü bir birleşik çekim şekli olarak kabul edilebilecek bir yapı daha vardır. Bu yapı, basit kip eki almış esas fiilden sonra *pol-* fiiline *-ar* gelecek zaman eki getirilerek yapılır. Türkiye Türkçesinde "gelmiş olacak, geliyor olacak" örneklerine benzeyen bu şeklin de yaygın bir kullanımı vardır.

Birleşik çekimlere şahıs eklerinin gelişi basit çekimlerdeki gibidir. Şahıs ekleri birleşik çekim işlevi gören yardımcı fiilden sonra gelir.

Hikâye Birleşik Çekimleri

I. Tip ve II. tip geçmiş zaman kiplerinin hikâyesi

-GAN geçmiş zaman eki almış fiilden sonra; *pol-* yardımcı fiiline -*ĞAN* geçmiş zaman eki getirilmesiyle yapılır: *alğan polğam/ alğan polğabın (aldıydım /almıştım), alğan polğazıŋ, alğan polğan, alğan polğabıs, alğan polğazar, alğan polğan(nar)*.

Gelecek zaman kipinin hikâyesi

Hakas Türkçesinin bu çekim tipi ekleşmiş -arcıx yapısı ile yapılır. Burada iki zaman eki üst üste geliyor gibi görülse de GHY'de bu yapı "dilek kipi" (GHY 195) olarak incelenmiştir. Bizce bu durum "-ardım" birleşik yapısında (şartlı birleşik cümlelerde) zaten var olan dilek, istek işlevinden kaynaklanmaktadır. Bu şekil Hakas Türkçesinde, istek kipinin hikâyesi olarak da kabul edilebilir: *oynarcıxpın (oynardım / oynayacaktım), oynarcıxsıŋ, oynarcıx, oynarcıxpıs, oynarcıxsar, oynarcıx(tar)*

Gereklilik kipinin hikâyesi

Gereklilik kiplerinden sonra; *pol-*, yardımcı fiiline *-ğan* geçmiş zaman eki getirilerek yapılır. Çekimli kip olarak zaten kullanımı sınırlı olan gereklilik kipinin birleşik çekim şekillerine de çok az rastlanır: *alarğa kirek polğam (almalıydım), alarğa kirek polğazıŋ, alarğa kirek polğan, alarğa kirek polğabıs, alarğa kirek polğazar, alarğa kirek polğan(nar)*

Rivayet Birleşik Çekimleri

2. Tip geçmiş zaman kipinin rivayeti

Hakas Türkçesinde *-ğan* geçmiş zaman eki almış fiilden sonra *pol-* fiiline *-ptır* geçmiş zaman eki getirilerek yapılır: *alğan poltırbın* "al-

mışmışım”, *alğan poltırzıŋ, alğan poltır, alğan poltırbıs, alğan poltırzar, alğan poltır(lar).*

Şimdiki zaman kipinin rivayeti

-caŋ ve *-catxan* ekli fiillerden sonra *pol-* yardımcı fiiline *-ptır* geçmiş zaman eki getirilerek yapılır.

Aslında geçmiş zaman yapıları olan Hakas Türkçesindeki *-caŋ* ve *-catxan*, sıfat fiil olarak geniş-şimdiki zamanı ifade eder. Bu sebepten şimdiki zamanın rivayeti olarak aldığımız bu yapı, geniş zamanın rivayetini de karşılar: *alcaŋ/alcatxan poltırbın “*alıyormuşum”, *alcaŋ/alcatxan poltırzıŋ, alcaŋ/alcatxan poltır, alcaŋ/alcatxan poltırbıs, alcaŋ/alcatxan poltırzar, alcaŋ/alcatxan poltır(lar).*

Gelecek zaman kipinin rivayeti

-caŋ ekli esas fiilden sonra *-ptır* ekli *pol-* fiiliyle yapılır : *alcaŋ poltırbın (alırmışım/alacakmışım), alcaŋ poltırzıŋ, alcaŋ poltır, alcaŋ poltırbıs, alcaŋ poltırzar, alcaŋ poltır(lar)*

Gereklilik kipinin rivayeti

Bu çekim için bkz. “Gereklilik kipinin hikâyesi” birleşik çekimine.

BİRLEŞİK FİİLLER

Bir zarf-fiil eki almış, (bu ekler bazen düşer) esas fiilden sonra getirilen, yardımcı fiille yapılır. Asıl anlam, birleşik fiilin esas fiilinde yüklüdür. Yardımcı fiil esas fiili *tarz, süre, başlama, bitme* gibi işlevleriyle etkiler.

-p al-, oluş veya kılışı kendisi için, *-p pir-* başkası için yapmak anlamına gelir. *tınanıp al-* “dinlenmek”, *ügrenĭp al-* “öğrenmek”, *idĭp al-*

"(kendisi için) yapmak", *pas pir-* "(başkası için) yazmak", *ırlap pir-* "(başkası için) şarkı söylemek".

Muktedirlik şekli *–ıp(olumsuzluk –bin) xal-* birleşik fiiliyle yapılır: *kör xal-* "görebilmek, bakabilmek", *pĭlbin xal-* "bilememek", *çĭp xal-* "yiyebilmek".

-a/-i pir- Oluş veya kılışın tezliğini, yapıldığını ifade eder:

oyni pirgen "oynayıvermiş", *odıra pir-* "oturuvermek".

odır-/ tur-/ çör- oluş veya kılışın sürekliliğini ifade eder.

çör tur "yürüyor", *idĭp tur* "yapıyor", *kil çör* "geliyor". *çat-* "yatmak" fiili *çadır > çat- > -ça-* şeklindeki değişimini büyük ölçüde tamamlamış ve doğrudan şimdiki zaman eki durumuna gelmiştir. *"Çadır"* şekli de şimdiki zaman kipinde kullanılır; fakat fiile bitişik yazılır: *alçadır "*alıyor", *kilçedĭr* "geliyor".

-p ıs- yapısının bu lehçede özel bir durumu vardır. *ıs-* (<ET ıd-) "göndermek" fiili kendisinden önceki esas fiille kaynaşmış ve -p zarf-fiilini tonlulaştırmıştır. Bu sebepten *-ıbıs-* şeklinde bir ek ortaya çıkmıştır. Bu fiiller oluş veya kılışın, o anda olduğunu, bittiğini ifade eder: *parıbıstı* "gidiverdi", *alıbısxan* "alıverdi".

-p par-, -p sal-, -p kil- birleşik fiilleri, hareketin sonuçlandığını gösterir:

çĭt par- "kaybolmak", *öl par-* "ölmek", *mayıx par-* "yorulmak", *pas sal-* "yazmak", *it sal-* "yapmak", *kĭzĭler çıılıs kilgenner* "insanlar toplanmışlar".

tasta-; xon-, tüs- birleşik fiilleri tezlik bildirir: *odıra tüs-* "oturuvermek", *xısxara tüs-* "çağırıvermek", *toos tasta-* "bitirivermek", *ılğap tasta-* "ağlayıvermek", *kĭre xon-* "girivermek", *sığara xon-* "çıkarıvermek".

-p kör- fiili "tecrübe etmek" anlamına gelir: *pas kör-* yazıp görmek, *tıxtap kör-* onarıp görmek.

apar- fiili *alıp par-* şeklinden kalıplaşmış "götürmek" anlamıyla müstakil fiil olmuştur. *ağıl-* "getirmek" fiili de *alıp kel-* fiillerinden kalıplaşmıştır.

İSİM-FİİL (Mastar)

Hakasçanın mastar eki *-arğa, -erge, -rğa, -rge*'dir. Bu ekler ünsüzle biten fiil tabanlarına doğrudan gelir: *tut- > tudarğa* "tutmak", *kis- > kizerge* "giymek", *ügren- > ügrenerge* "öğrenmek". Ancak fiil tabanı ünlüyle bitiyorsa, fiilin son ünlüsü -i olur *oyna- > oynirğa* "oynamak", *söle- > sölirge* "söylemek", *imne- > imnirge "*emlemek, ilaçlamak", *çılı- > çılirğa* "ılımak".

SIFAT-FİİLLER (Priçastie)

Sıfat-fiil olarak kullanılan ekler, basit kipler bölümünde geçtiği için fonetik özellikleri ayrıca belirtilmemiştir. Hangi ek varyantının, hangi seslerden sonra geldiğini görmek için basit kipler bölümüne bakılmalıdır.

Geçmiş zaman sıfat-fiilleri

-ğan, -gen, -xan, -ken, -an, -en

pargan kĭzĭ "gitmiş kişi", *sağınğan sağıs* "düşünülmüş fikir", *ızılbaan pismo "*gönderilmemiş mektup", *pirgen söz* "verilmiş söz", *ügrengen ügrencĭ* "öğrenmiş öğrenci".

Geniş zam an sıfat-fiilleri

-çatxan, -çetken

palıxtapçatxan olğannar "balık avlayan çocuklar", *ügrençetken ügrencĭ* "öğrenen öğrenci"

-iğan, -igen

parigan maşina "giden araba"**,** *kiligen kĭzĭ* "gelen kişi".

Gelecek zaman sıfat-fiilleri

-r, -ar, -er: olumlu; -bas, -bes, -mas, -mes, -pas, -pes: olumsuz

kiler aalçı "gelecek misafir", *kilbes alçı* "gelmeyecek misafir", *pazar pismo* "yazılacak mektup", *paspas pismo* "yazılmayacak mektup", *azıranar pala* "beslenecek çocuk", *aŋnir xus* "avlanacak kuş".

-ğadağ, -gedeg, -xadağ, -kedeg, -adağ, -edeg

parğadağ maşina "gidecek araba", *parbaadağ maşina* "gitmeyecek araba", *kelgedeg apsax* "gelecek ihtiyar/koca", *kelbeedeg apsax* "gelmeyecek ihtiyar/koca", *ügretkedeg ügretçĭ* "öğretecek öğretmen", *ügretpeedeg ügretçĭ* "öğretmeyecek öğretmen".

-ğalax, -gelek, -xalax, -kelek, -alax, -elek

Bu yapı "geçmiş zaman sıfat-fiili" olarak alınır(GHY 233, HT "6-7" 183). Bu durum basit kiplerde de karşımıza çıkmaktaydı (bkz. gelecek zaman kipi -ğalax). Yapı iki anlamı ifade etmektedir. Birincisi "henüz olmadı", ikincisi ise "birazdan olmak üzere"dir: *parğalax kĭzĭ* "gitmemiş ancak gitmek üzere olan kişi", *kilgelek maşina* "henüz gelmemiş fakat gelmek üzere olan araba".

-caŋ, -ceŋ, -çaŋ, -çeŋ

Basit kip olarak "geçmiş zaman kipleri" arasında gördüğümüz şekil, sıfat-fiil olarak "geniş, gelecek zaman"ı(HT "6-7" 185) ifade eder:

çurtacaŋ kĭzĭ "yaşar/yaşayacak kişi", *toğıncaŋ oollar* "çalışır/çalışacak oğullar", x*onmacaŋ aalcı* "gecelemeyecek misafir", *kilbeceŋ maşina* "gelmeyecek araba".

ZARF-FİİLLER (Deepriçastie)

Asıl zarf-fiil ekleriyle yapılan zarf-fiiller

-p, -ıp, -ĭp

Ünlüyle biten fiillere doğrudan gelen ek, kalınlık-incelik uyumu gösterir. Yardımcı ünlülerin sadece düz şekilleri vardır. Ünsüzle biten fiillerde ek bazen düşer. Aynı şekilde "-p, -g, -ğ, -ŋ ünsüzleriyle biten fiiller bu eki aldıklarında bu ünsüzler düşer ve ünlü ikizleşmesi görülür: x*apıp > xaap* "kapıp", *tepĭp > teep* "tepip", *çığıp > çııp* "yığıp", *toŋıp > toop* "donup"(GHY 238).

Bu zarf-fiil, en çok birleşik fiiller yapımında kullanılır. Bunun dışında tekrar fiillerinde, fiillerin hareketlerini birbirine bağlamada sıkça kullanıldığı görülür.

-a, -e, -i

Ünsüzle biten kalın ünlülü fiillerden sonra -a, ince ünlülü fiillerden sonra -e varyantları gelir. –i varyantı <-yu, -yü ekinden ortaya çıkmıştır. *çad-a-, odır-a-, kör-e-, çör-e-, tasti(<tastayu<taşla-yu).*

Bu zarf-fiil eki, en çok tezlik ifade eden birleşik fiillerde görülür.

*Kiikter kör salıp, atarğ**a** adınaŋ tüze xontır.* MN, Kostakov 33 "Geyikleri görüverip, ateş etmek için atından inivermiş. "

*Sinĭ tast**i**, pĭr dee çirzer parbaspın.* MN, Kostakov 35, 36 "Seni bırakıp, hiçbir yere gitmem".

-bin, -min, -pin

Ekin *-m*'li varyantları *-m, -n, -ŋ* ünsüzlerinden sonra, *-p*'li varyantları tonsuz ünsüzlerden sonra gelir. *-b*'li varyantlar ünlüler ve *-g, -ğ, -y, -l, -r* ünsüzlerinden sonra gelir. Bu ek, olumsuzluk eki ve -(*y)-ın* zarf-fiil ekinden ortaya çıkmıştır. (TDÜA I 151-159, GHY 241) Hakas Türkçesinde *-y'*nin içinde bulunduğu diğer eklerde olduğu gibi daralma ve kaynaşma olmuştur. *(-ma-t-ın >) -mayın > min, -bayın > bin*, *-payın > pin*. Bu yüzden eklerin sadece *-i-* ünlüsüyle kullanılan ince şekilleri vardır.

Bu zarf-fiil, işlev açısından *-p, -A* zarf-fiillerinin olumsuzudur.

*Antip, pĭrdeezĭneŋ çooxtas**pin**, azıranmin daa tınanarğa parıbısxan.* Ç, Tyukpiyekov 47 "Antip hiçbiriyle konuşmayıp, yemek de yemeden dinlenmeye çekilmiş".

Ür dee parbin, xayalar üstüne sıx kilgenner. MN, Kostakov 65, 66 "Çok gitmeden, kayaların üstüne çıkıp gelmişler".

-ğas, -ges, -xas, -kes, -as, -es

Ek kalınlık-incelik uyumu gösterir. -g'li varyantlar tonlu ünsüzler, -x ve k'li varyantlar tonsuz ünsüzlerden sonra kullanılır. İki ünlü arasında -g ünsüzü düştüğünden, ünlülerden sonra ekin -as, -es varyantları gelir ve ünlü ikizleşmesi görülür.

-ğali, -geli, -xali, -keli, -ali, -eli

-g (-ğ)'li varyantlar tonlu ünsüzler, -k, x'li varyantlar tonsuz ünsüzlerle kullanılır. Bu ekte de iki ünlü arasında -g-'ler düştüğünden ekler, ünlülerden sonra -ale, -ele, -ali, -eli şeklinde gelir ve ünlü ikizleşmesi görülür. Hakas Türkçesinde *-ğ, -ŋ* ünsüzleriyle biten fiillerin bu ünsüzleri düştüğünden ekler -ali, -eli şeklinde gelir: *sağali* "sağalı", *toŋali* "donalı".

İşlev olarak Türkiye Türkçesindeki -alı, -eli zarf-fiiline karşılık gelir. "-dan beri" ifadesiyle fiilin anlamını sınırlandırır.

*Min mında ügren**geli**, ibge nanmadım.* "Ben burada okula başlayalı eve dönmedim". *Tayğaa çör**geli**, ür poldı.* "Ormana gideli çok zaman oldu". *Olar, tanıs**xali**, xada toğısxannar.* "Onlar tanışalı beri birlikte çalışmışlar".

Birleşik zarf-fiil ekleriyle yapılan zarf-fiiller

Bu tip zarf-fiiller bir sıfat-fiil eki ve bir hâl ekinin birleşmesiyle meydana gelen "birleşik zarf-fiil" ekleridir. Burada eklerin birinci bölümünü oluşturan sıfat-fiiller, aynı zamanda kip eki olarak da kullanıldığından, fonetik özellikleri yeniden verilmemiştir. Diğer zarf-fiil ekleri gibi, bu zarf-fiillerin de sıklıkla kullanıldığı görülür.

-rda, -rde, -arda, -erde

-r sıfat-fiil eki ve bulunma hâli ekinin birleşmesiyle ortaya çıkan yapı "*-dığında, -dığı zaman, -ınca* " anlamlarına gelir. Bu yapıda, sıfat-fiil ekleriyle hâl eki arasına iyelik ekleri girebilir.

*Tasxıl üstüne sığ**arda**, ol tayğanı tobır pararğa kirek.* MN, Kostakov "Dağ zirvesine çıkarken, ormandan doğru gitmek gerek".

-rğa, -rge, -arğa, -erge

-r sıfat-fiil ve yönelme hâli ekinin birleşmesiyle ortaya çıkmış bir ektir. "-mak için, -maya" anlamı verir. Bu eklerde, sıfat-fiil ekiyle, hâl eki arasına iyelik ekleri gelebilir: *Ooldar parıp ĭkĭ xazın kis kilgenner. Çoon pastarın çaba palğap alıp, nĭske pastarın çara tart**arğa**, arğamcı palğabısxannar. Atcaŋ kĭzĭler mıltıx tudına, paza ĭkĭ kĭzĭ, ol ĭkĭ ağastı çara tart**arğa**, arğamcılar alıp alğannar.* MN, Kostakov 112 "Çocuklar gidip iki ak ağaç kesip gelmişler. Kalın yanlarını kapatarak, ince yanlarını ya-

rıp çekmeye, urgan bağlamışlar. Ateş edecek kişiler silahlarını tutup, diğer iki kişi, ağacı çekmek için ipleri tutmuşlar".

-ğanda, -gende, -xanda, -kende, -anda, -ende

-gan geçmiş zaman sıfat-fiili ve bulunma hâli ekinden ortaya çıkan bu zarf-fiiller; "-dığında, -dığı zaman" anlamlarına gelir. Sıfat-fiil ekiyle, hâl eki arasına iyelik ekleri gelebilir: *Süt xomay saalçat**xanda**, sĭrernĭ maxtirğa kirek pe?* Ç. Tyukpiyekov 8 "Süt kötü sağıldığında sizleri övmek mi gerek?", *Antip, ças çit**kende**, ĭnekterĭn irtengĭ saasxa sürglep kilgen.* Ç, Tyukpiyekov 45 "Antip, yağış başladığında, ineklerini sağdırmak için sürüp gelmiş. "

Bu yapı par- ve kil- fiillerine *"-iğanda"* şeklinde gelir

*Xıstar irtengĭzĭn azıranarğa par**iğanda**, kögerisçetken ağastar arazınca çaylağzar inçetken çolda tarantas körĭne tüsken.* Ç, Tyukpiyekov 4 "Kızlar sabahleyin yemeğe gittiklerinde, göveren ağaçlar arasından, yaylaya doğru inen yolda, üstü açık araba görünmüş".

-ğanca, -gence, -xanca, -kence, -anca, -ence

-ğanca eki *-GAn* geçmiş zaman eki ve *-ÇA* ekinin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu zarf-fiiller, diğer fiilin hareketini sınırlandırır ve *-ıncaya kadar* anlamı verir.

*Pĭstĭ le ökĭsĭrebezĭn tĭp, xaraa-künörte toğıncaŋ. Apsağım öl**gence** arağa tadiin sınabaan, olğannarın na ügrederge küstengen. Andrey dee, pray tuŋmalarına, ügredig toosxanca, polıs polarcıx pa?. . . Olarnıŋ axçaları çoğıl ba aŋdarıl**ğanca** arağa ĭzerge.* Ç, Tyukpiyekov 79, 80 "Biz de öksüzlük çekmeyelim diye, gece gündüz çalıştı. Kocam ölünceye kadar içki tadına bakmadan, sadece çocuklarını okutmak için çabaladı. Andrey de bütün kardeşlerine okullarını bitirene kadar yardım eder miydi? . . . Onların paraları yok mu devrilinceye kadar içki içmeye".

*Pastux, ünĭ xarıl**ğanca**, xısxırıp-xısxırıp sarnap ala, çaylağa çitken, adın irten mal çıırğa pilen polzın tĭp, saray altında palğap salğan.* Ç. Tykpiyekov 56 "Çoban, sesi kısılıncaya kadar, bağıra bağıra şarkı söyleyerek, yaylaya ulaşmış. Atını, sabahleyin malları toplamak kolay olsun diye, ahırın altına bağlayıvermiş".

*Çe pĭree nimee xatxır sığar polza, xaraxtarı suğlan**ğanca**, ĭstĭ ağırğanca, paarı köskence xatxırcaŋ.* MN, Kostakov 12 "Fakat bir şeye gülünecek olsa, gözleri sulanana, içi ağrıyıncaya, içi dışına çıkıncaya kadar gülerdi".

-gelekke

"-gelek" gelecek zaman sıfat-fiil eki ve –KA yönelme hâli ekinin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır: *Ügrenerge xınmin, toğınmin, anda-mında sabıl çörgen. Pastuxxa kirgem, mal oŋdayın daa pĭl**gelekke**, çazın sıxtı* Ç, Tykpiyekov "Öğrenmeyi sevmeyip, çalışmayıp, orada burada gezindi. Çobanlığa verdim, mal bakmasını da öğrenmeden, baharda işi bıraktı".

-gedegde

"-gedeg" sıfat-fiil eki ve bulunma hâli ekinin birleşmesinden ortaya çıkmıştır: *Lyuda ürgen pörĭk prayzına çitpe**edegde**, pasxa xızıcaxtar porço üzerge çügürĭskleenner.* MN, Kostakov 58 "Luyuda'nın ördüğü taçlar hepsine yetmediğinden, diğer kızlar çiçek toplamaya koşuşmuşlar. "

EDATLAR (Polızığlığ çoox çardıxtarı)

Hakas Türkçesinde edatlar *"polızığlığ çoox çardıxtarı"* "yardımcı dil unsurları" olarak adlandırılır. Asıl edatlar (son çekim edatları) *"çastitsa, poslelog"*, bağlaçlar *"soyus"* ve ünlemler *"mejdometia"* olarak adlandırılır.

ÇEKİM EDATLARI [1]

Yön ve sınırlama

kizĭre "karşı" *çol kizĭre şkola sadı kögeçe* "yolun karşısında okul bahçesi yeşilleniyor"**,**

ibĭre "çevre". *Aal ibĭire köp ağas* "Köy çevresi çok ağaçlık"**,**

ötĭre "arası". *Samolet tağ azıra, tasxıl ibĭre, pulıt ötĭre uçuxça* **"**uçak dağı aşarak, zirveyi dolanarak, bulutu geçerek uçuyor"

çitĭre "kadar". *Xosti aalğa çitĭre çazağ parğabıs* "komşu köye kadar yaya gittik"**.**

pastıra "aşağı". *Şuşenskser Ağban pastıra parçalar* "Şuşensk'e Abakan'dan gidiyorlar".

udur "karşı". *Olarzar udur turna uçığıp odır* "onlara doğru turna uçuyor".

çoğar "yukarı". *Tülgücek çol çoğar oyli xalğan* "tilkicik yol yukarı koşuyordu".

üstünde "üstünde". *Çir üstünde* "yer üstünde".

kistĭnde "ardında". *Kibrĭ tağnıŋ kistĭnde* "Kibri dağının ardında".

Zaman

say "her". *Pĭs çılnıŋ say polısçabıs* "biz her yıl yardımlaşırız".

peer "beri". *Xacan purunnaŋ peer* **"**çok eskiden beri. "

sığara "sonra". *Uluğ ügredĭge çiderĭ şkoladan sığara pastalça* "büyük öğrenim okuldan çıkınca/sonra başlıyor".

Sebep

üçün "için" *Sĭnĭŋ üçün kildĭm* "senin için geldim".

[1] Bu bölümdeki örnekler "Hakas Tili 6-7" ve GHY adlı eserlerden alınmıştır.

Benzerlik

çĭli "gibi" *Pabam çĭli toğınçam* "babam gibi çalışıyorum"**.**

osxas "gibi". *Xanattığ xus osxas* "kanatlı kuş gibi".

Vasıta ve beraberlik

xada "birlikte". *Çilneŋ xada naŋmır çitken.* "rüzgârla birlikte yağmur gelmiş. "

xosti "birlikte". *Fotokartoçkada Kamatnaŋ xosti pĭr çiit ool turçatxan.* "fotoğrafta Kamat'la birlikte bir genç oğlan duruyordu. "

Başkalık

pasxa "başka" *Klassta pĭsteŋ pasxa kĭzĭ çoğıl* "sınıfta bizden başka kimse yok. "

Tekrar

daa. . . daa "da…da" *Pĭstîŋ çirde xoy daa, ĭnek tee, at taa çaxsı öşçe* "bizim yurdumuzda koyun da, inek de, at da iyi yetişir. "

Soru

pa, pe, ma, me, ba, be, çi. Sin püün odıŋa pararzaŋ ma? "sen bugün oduna gidecek misin?", *tĭgĭ tülgü be?* "şu tilki mi", *ol xoy ba?* "o koyun mu?" *toğısxa çi ol xaydağdır?* "o işte nasıl?"

BAĞLAMA EDATLARI (Soyuztar)

Sıralama (pĭrĭgĭs)

paza "ve". *Pola pola gorod paza aal tiŋnes parar* "zaman geçtikçe şehir ve köy eşit olacak".

daa/dee, taa/tee "da/de". *Çaxsı çabannıŋ xoyı çayğıda daa, küsküde dee, xısxıda daa, çasxıda daa simĭs* "İyi çobanın koyunu yazın da, güzün de, kışın da, baharda da semizdir".

Denkleştirme

alay "veya, yoksa". *Kemdĭr ol, çiit pe, alay uluğ çastığ kĭzĭ be?* "Kim o, genç mi yoksa yaşlı biri mi?".

alay ba "veya".

pĭrde "bazen".

pĭrede "bazen". *Pĭrede ağas arazında ügü tabızı istĭl parça, pĭrede püür ulup sıxça.* "Bazen ağaç arasından puhu sesi işitiliyor, bazen kurt ulumaya başlıyor. "

nimeze "yoksa, veya".

tañ "belki". *Ügrenerge sin taŋ çörçezĭŋ*, *taŋ çox min pĭl polbinçam* "Öğrenim yapmaya gittin mi gitmedin mi ben bilemiyorum. "

arsa "belki".

Karşılaştırma

tĭzeñ "ise"**.** *Kicee naŋmır çağan, püün, tĭzen, ayas polça* "dün yağmur yağdı, bugün ise hava açık"**.**

çe "fakat"**.** *Ay çarıtça, çe çılıtpinça* "ay aydınlatıyor, fakat ısıtmıyor"**.**

a "fakat". *A min ol tutsa ölĭg be***,** *tĭrĭg be polçam, pĭlbinçem* "Fakat ben o sırada ölü müyüm diri miyim bilmiyorum".

dee. . . dee, daa. . . daa, taa. . . taa, tee. . . tee. Çılığ polğan, ındığ daa pozla ol taarın suurbaan. "Sıcak olmuş, öyle de olsa o paltosunu çıkarmamış".

Cümle başı

anaŋ, annaŋar "bu yüzden" *annaŋar olar ax pulıtxa tööy körînçeler* "bu yüzden onlar ak buluta benzer görünüyorlar".

anıŋ üçün "bu yüzden". *Olar pîsteŋ tıŋ ıraxtar, anıŋ üçün ĭdi körĭnçeler* "Onlar bizden çok uzaktalar, bu yüzden öyle görünüyorlar".

Sona gelen edatlar

ni, pa ni, pe ni, ba ni, be ni, ma ni, me ni, pa ni za, ma ni za, ba ni za, be ni ze.

Bu edatlar cümle sonunda şüphe, tereddüt bildirir: *pabam gorodtaŋ aylandı ba ni za* "babam şehirden geldi mi acaba", *minĭŋ çooğımnı pilgen me ni ze* "konuşmamı anladı mı ki acaba?"

ÜNLEM EDATLARI (Mejdometie)

Ünlemler

İnsanın çeşitli duygularını, heyecanlarını dışarı vururken çıkardığı seslerdir:

aa!, ay!, ax! ak-kay! u-u!, yoo!, o!, pok!, poy!, tpuk/tfu!, e-e-e!, ex!, pot!, xayran/xayraxan!, xudayım!, tatay! xura-xura!, alas-alas!, xosxanax!, ködek!, ş-ş-ş!, kış! çe!, adır!, iik!, sıyt!, Noo! kıs-kıs! vb. kelimeler Hakas Türkçesinde en sık kullanılan ünlem edatlarıdır.

Seslenme edatları

çe "haydi!". *Çe! Arğıstar marığda pĭs alındabıs.* "Haydi arkadaşlar, yarışta biz öndeyiz. "

xaya "haydi!". *Xaya, min dee sağa polıs pirimdek.* "Haydi, ben de sana yardım edeyim. "

Sorma edatları

noğa "niçin?"*Noğa tappacañ, tabar, — teen Tireek.* "Niçin bulmasın, bulur, demiş Tireek. "

xaydi "nasıl!" *Am xaydi, mınnañ pray toozılça ba, — möñĭs çooxtanğan Payusa.* "Şimdi nasıl olacak, bütünüyle bitiyor mu, üzgünce konuşmuş Payusa

Gösterme edatları

mına "işte!". *Xolın tayağına sal salğan, mına kildĭm teen çĭli.* "Elini asasına uzatmış, işte geldim der gibi. "

Cevap edatları

ya "evet!". *ya min pĭlçem* "evet ben biliyorum",

taŋ "bilmem!". *taŋ, ol mında ba ni* "bilmem, o burada mı ki"

çox **"hayır!".** *çox parbaspın* " hayır, gitmem"

METİNLER VE AKTARMALARI

GÜNLÜK KONUŞMALAR*

KARŞILAŞMA, KARŞILAMA

Aalcı polıŋar! Hoş geldiniz!

Kĭrĭŋer! Giriniz!, **İrtĭŋer!** Geçiniz!

Odırıŋar! Oturunuz!

Kibĭŋer suuruŋar! Paltonuzu çıkarın!

Çalaxay irtenneŋ! Günaydın!

Çalaxay künneŋ! İyi günler!

Çalaxay iirneŋ! İyi akşamlar!

Çaxsı çittĭŋer be? Yolculuk nasıldı?

Xaziiŋar xaydağdır? Sağlığınız nasıl?

Alğıstapçam, çaxsı! Teşekkür ederim, iyi!

Xaydi çurtapçazar? Nasılsınız?

Amır-xazıx! Sağlık, sıhhat!

Xaydağ xabarlar? Haberlerde ne var ne yok?

Andağ-mındağ xabar çoğıl. Kayda değer bir şey yok.

TANIŞMA

Çaradıŋar sĭrerneŋ tanızıp alarğa? Sizinle tanışabilir miyim?

Adıŋar kemdĭr? Adınız nedir?

Min Olga Subrakovabın. Ben Olga Subrakova.

Tanızıŋar, pu minĭŋ sem'yam. Tanışınız, bu benim ailem.

- Bu bölüm hazırlanırken; Anjiganova, O.P., Subrakova, O.V., Topoeva, L. S. **"Orıs Hakas Çoohtazığ"** Abakan, 1989 adlı konuşma kılavuzundan faydalanılmıştır.

İpçĭm Eşim (Karım). **İrĭm** Eşim (Kocam). **Oolğım** Oğlum. **Xızım** Kızım.

Sĭrernĭ arğıstarımnaŋ tanıstır salarğa sağınçam. Sizi arkadaşlarımla tanıştırmak istiyorum.

Pu minĭŋ iŋ çaxsı nancım Bu benim en iyi arkadaşım.

Kemnĭŋ palazızıŋ (oolğızıŋ, xızızıŋ)? Kimin çocuğusun (oğlusun, kızısın)?

Süttĭg çay urim ma? Sütlü çay ister misiniz?

Alğıstapçam. Maŋzırapçabıs. Teşekkür ederim. Acelemiz var.

Minĭŋ adrezĭm pazıp alıŋar. Adresimi yazınız.

Sĭrerneŋ tanızıp alğanıma örĭnçem. Sizinle tanıştığıma memnun oldum.

Anımcoxtar. Paza körĭskençe! Hoşça kalın! Yeniden görüşmek üzere!

HAL HATIR SORMA

İzenner! Merhaba!

Anımcox! Hoşça kal!

Ya, çox. Evet, hayır.

Alğıstapçam Teşekkür ederim.

Xaziiŋar xaydağdır? Sağlığınız nasıl?

İzen pirerge (izennezerge) Selâmlaşmak.

Çarir, çarabas Olur, olmaz.

Tın çaxsı Çok güzel.

Kirerge çarir ba? Girebilir miyim?

Oraylat saldım, pırom tastaŋar Geciktirdim, affedersiniz.

Sĭrerniŋ kilgenĭŋerge tıŋ örĭnçem Geldiğinize çok seviniyorum.

Çaradıŋar sĭrerdeŋ surıp alarğa? Size bir şey sorabilir miyim?

Nime pol pardı? Ne oldu?

Tikke le ökpelençezĭn. Boşuna sinirleniyorsun.

Çol közĭt pirĭŋer! Yolu gösterir misiniz?

Min pĭlbinçem. Bilmiyorum.

Min astıx pardım. Yolumu kaybettim.

Polıs pirĭŋer mağaa. Bana yardım eder misiniz?

ÖZÜR DİLEME

Pırom tastaŋardax! Affedersiniz!

Sĭrerniŋ alnıŋarda pırolığbın! Size karşı mahcubum (suçluyum).

Tarınmaŋar Kızmayın.

Pırosınçam, çe min pasxa sağınçam. Affedersiniz, fakat ben farklı düşünüyorum.

Pırosınçam, çe mağaa pararğa kirek. Affedersiniz, ben gitmeliyim.

Pırosınçam, sĭrerniŋ çooğınarğa ara kĭrĭsçetken üçün. Konuşmanızı böldüğüm için özür dilerim.

Xarığ polğan üçün pırolabaŋar Rahatsız ettiğim için özür dilerim.

KUTLAMA

Pray çüreemneŋ alğapçam! Bütün yüreğimle kutluyorum!

İzĭg çolabit ısçam! Sıcak selâmlarımı gönderiyorum!

Sĭrernĭ ülükünneŋ alğapçam! Bayramınızı kutluyorum!

Naa çılnaŋ! Yeni yılınız kutlu olsun!

Töreen künĭneŋ! Doğum gününüz kutlu olsun!

Çüreemneŋ sıxxan alğazımnı alıŋar! Yürekten gelen kutlamamı kabul ediniz!

İSTEME, DİLEME

Nime kirektĭr? Ne istediniz?

Min . . . pararğa sağınçam? Ben . . . gitmeyi istiyorum.

Sĭrer mağaa. . . közĭt pirercĭkser be? Bana . . . . . gösterebilir misiniz?

Minĭŋ azıranarım kilçe. Yemek yemek istiyorum.

Mağaa alıp alarğa . . . . kirek. Ben. . . almalıyım.

Min . . körĭp alarğa xınğam. Ben. . . görmek istiyorum.

ONAYLAMA, REDDETME

Çe, çarir Peki, tamam.

Min çaratçam Ben razıyım (mutabıkım)

Çarir Tamam (güzel)

Çarabas Olmaz

Ya, xaydi daa Evet, elbette.

Çox Hayır.

Min toğırbın Ben karşıyım. (kabul etmiyorum)

İdi kilĭspes Bu uygun değil. (Mümkün değil)

ÇEŞİTLİ KONULAR

Min Xakas tĭlĭn ügrenerge sağınçam Hakasça öğrenmek istiyorum.

Min sĭrernĭ pĭl polbinçam Ben sizi anlayamıyorum.

Nime tĭdĭŋer? Ne dediniz?

Xakastap pu xaydi adalça? Hakasça bu nasıl söylenir?

Sĭrer minĭ oŋardar ba? Siz beni anladınız mı?

Minneŋ Xakastap çooxtazıŋardax. Benimle Hakasça konuşun.

Arğıstar, çıılığ pastalça. Arkadaşlar toplantı başlıyor.

Çıılığ çabılça. Toplantı kapanıyor.

Pu gorodtı pĭr dee pĭlbĭnçem. Bu şehri hiç bilmiyorum.

Sïrernïŋ gorodta xaydağ muzeyler par? Şehrinizde hangi müzeler var?

Gostinitsazar xaydi pararğa çarir? Otele nasıl gidilir?

Pasportıŋarnı közïdïŋer. Pasaportunuzu gösteriniz.

Sïrer pïzïncï xadılda çurtirzar Beşinci katta kalacaksınız.

Xomer klüzïn pirïŋerdek Oda anahtarını verin lütfen.

İzïg suğ par ba? Sıcak su var mı?

EDEBİ METİNLERDEN ÖRNEKLER

Bu sayfada iyelik ekleri koyu, hâl ekleri koyu ve yatık yazılmıştır.

Vaska xaraxtar**ın** sala azıbısxan, a***nı*** ïce***zĭnĭñ*** teebĭskenĭ dee usxurbaadağ polğan, ïce***zĭneñ*** xada, ïzĭk***teñ*** ax tubannanıp, kĭre salğan soox kii paza ças süt***tĭñ*** tadılığ çı**z**ı usxurıbısxan. Vaska, xaraxtar**ın** pazox nuubızabas, sağın sıxxan: «tañ turcañ ma alay turbacañ ma» tĭp. Tura sal kilerĭ, xarağastar***nı*** soox suğ***nañ*** çayıbızarı - pĭr le minuta ider nime, çe ana tadılığ çıstığ ças süt, ax, tadılığ puğday ïpek***tĭñ*** uluğ tĭlĭmĭ. . . A***nı*** sağına tarta la, Vaska sala la tura xonmaan, pazın sala ködĭre tüsken, çe polca köleckeli tarapçatxan soox kii oolax***tı*** ton***nañ*** pazox ipti çabınar***ğa*** küsteen, xaraxtarı postarı çabıl parğannar. . .

-Ey, sin, iren!. . Şkolaa çi oraylat salarzıñ. . .

Vaska körbeen, sanğa albaan paba**z**ı pes xırinda sĭree***de***, odıña parar**ğa** timneníp, tüg***ĭn*** tastın***zar*** tĭkken aday teerĭ**z**ĭ meleyler***ĭn*** tağıranıp toozıp, olar**n**ı xıya sal salıp, Vaska***nıñ*** ton***ın*** tartıbısxan***ın***. Çe paba la usxurar**ğa** ara kĭrĭsken***de*** - sarızar***ğa*** kilĭspinçe.

Vaska, türçe le katankalar***ın*** kize tartıp, poz***ınıñ*** purn***ın*** xamıs***ta***ğı soox suğ***nañ*** çayıp alabas, kĭr***ge*** xara-pora pol parğan xolıs***nañ*** çızınabas, anañ ïce**z**ĭ turğıs salğan süttĭg ayax***tı*** körĭp, stol kistĭn***e*** kĭrçe.

Vaska***nıñ***, tözek***teñ*** naa***da*** la turabas, köñn***ĭnĭñ*** çaxsı tolbaan***ın*** süt***tĭñ*** tad**i** tabırax çox itken. **(A. Kuzugaşev)**

Vaska gözlerini biraz aralamış, onu, annesinin dokunuşu uyandırmamış, fakat annesiyle birlikte, kapıdan ak duman gibi giren soğuk hava ve sütün güzel kokusu uyandırmış. Vaska, gözlerini yeniden kapatmış, düşünmüş: «tan attı mı yoksa atmadı mı» diye. Kalkıvermesi, gözlerini soğuk suyla yıkaması bir dakikasını alır, fakat güzel kokulu taze süt, tatlı buğday ekmeğinin büyükçe bir dilimi. . . Bunu düşünmekle birlikte, Vaska hemen kalkmamış, başını yavaşça kaldırmış, fakat halka halka dağılan soğuk hava oğlanın yeniden paltoyla sarılmasına ve gözlerinin yeniden kapanmasına sebep olmuş. . .

— Hey, sen, erkek!. . Okula niçin geç kalıyorsun. . .

Vaska görmemiş, anlayamamış babasının sobanın yanıdaki divanda, oduna gitmek için hazırlanıp, tüylü yanı dışarı dikilmiş köpek derisinden eldivenlerini giymesini, Vaska'nın üzerindeki paltoyu çekmesini. Baba uyandırmaya çalışınca, karşı gelmek olmuyor.

Vaska, hemen takunyalarını? giyip, burnunu tastaki soğuk suyla yıkayıp, kirden kararmış keten beziyle kurulayıp, oradan annesinin koyduğu kasedeki sütü görüp masanın başına geliyor.

Vaska'nın döşekten kalkmama isteğini, sütün lezzeti hemencecik yok etmiş.

Bu sayfadaki iyelik ve hâl eklerini de siz bulunuz

Vaska, tügencĭ partanıñ alnındağı partada odırçadıp, sağına tartxan: «Olğannar, püün pĭske çidelbes», — çardığı anınañ pĭr çöpke kilgenner. Kirek andağ polğanda, erĭnĭp odırar ba za pĭr ças irtkence. Vaska ortızında odırçadır, Kolkanı partanıñ in xırina xıs salğan pozınañ Keşkenĭñ arazında skameykede açıx çir idĭp alıp, Keşkeneñ pero oynap sıxxan. Oñ polbadı, . . . türçe le üs irgĭ peroların utır saldı, anañ ruçkazınañ naa perozın suurıp aldı. . .

Xınığ oyınnı Vaskanıñ iññĭn azıra körçedĭp, Kolka añdar sanay sabılıbısxan, oyınnı çaxsılaan körceñmĭn tĭp, Vaskazar çılçadıp, pero saapçatxan arğızın çaçıbısxan.

Vaska tarınıbızabas, ös alıp, Kolkanıñ xabırğazına çaçıbısxan, annañar Kolkanı munzuruxnañ çörgĭzĭbĭsken, anzı nandıra sappaan.

Kolkanıñ nandırığ pirbeenĭn tañnibas, Vaska Keşkedeñ surınçada parğan tügencĭ perozına oynirğa. Kolkanı undubısxan. Kolkaa ol la kirek polğan. Ĭzĭkteñ közenekser aar-tödĭr pastır çörgen abıstıñ olarzar sırtınañ aylan pararın sağıp alıp, oñ xolınañ salaalarınıñ arazına karandaş xıstırıp alıp, sol xolınañ karandaş pazıp tarta pirĭp, Vaskanıñ nĭtkezĭne pozıdıbısxan.

Teñen çirĭ kinetĭn tıñ ağır parğan, Vaska sizĭnerĭn undubısxan. Aylanabas, Kolkanı munzuruxnañ xulağına sabısxan, pĭr dee tabıs çox, tudıs pastalıbısxan. Tudıstı körĭp odırğan olğannar çöp pirerge xınıp odıradırlar, çe sizĭnerge kirek, tapsirğa çarabas. (A. Kuzugaşev)

Vaska, son sıranın önündeki sırada oturup düşünüyor: «Çocuklar, bugün bize sıra gelmez», — yarısı onunla aynı fikirdeler. İş böyle olunca, sıkılarak oturacaklar mı bir saat geçene kadar. Vaska sıranın ortasında oturuyor, Kolkanısıranın en ucuna sıkıştırmış, kendisiyle Keşke'nin arasında sırada açıklık bırakıp, Keşke'yle kuş tüyü oynuyor. Başarılı olamadı, . . . çabucak üç eski tüyünü utturdu, asonra kaleminden yeni tüyünü çekip çıkard. . .

Enterasan oyunu Vaska'nın omzundan seyredip, Kolka oraya biraz yönelmiş, oyunu daha iyi göreyim diye, Vaska'ya doğru eğilip, tüy çeken arkadaşına engel olmuş.

Vaska darılarak, öç alıp, Kolka'nın kaburgasına vurmuş, sonra Kolka'yı yumrukla itelemeş, o cevap vermemiş.

Kolka'nın karşılık vermemesine şaşıran Vaska, Keşke'ye son tüyü için oynayıp oynamayacağını soruyor. Kolka'yı unutuyor. Kolka alınıyor. Kapıdan pencereye doğru yürüyen papazın onlara doğru sırtının gelmesini hesap ederek, sağ eliyle parmaklarının arasına kurşun kalem kıstırıpsol eliyle kurşun kalemi çekerek, Vaska'nın boynuna indirmiş.

Değdiği yer ansızın çok ağrımış, Vaska kendini kayetmiş. Döner dönmez, Kolkanın kulağına yumruğ yapıştırmış ses çıkarmadan kapışmılar. Kapışmayı gören çocuklar ayırmayı düşünüp oturuyorlar, fakat ses çıkarmamak gerektiğini de unutmamalı.

Bu sayfada isim yapım ekleri koyu, fiil yapım ekleri koyu ve yatık yazılmıştır

Çay**ğı** xara**sxı**zı pol parğan tusta, pözï**k** çar üstündegï aalda kügürt**tğ** nañmır çaabısxan. Sağın sağıl xalza, anıñ çariinda çoğartın ur***ıl-***çatxan nañmır tobıra ol ibğre çirdegï nimeler kör***ğngl***ep xalçatxannar. Ïkï xad**ıl** tas paza pğr xad**ıl** ağas turalar sor***ayız***ıbısçatxannar, nañmır suu tüs çirde çay***ıl***a tep***klen***ïbïsçetken, ïdök ol, çïkïm çarnı xasti in parıbısxan çalğıs azax çolnıñ üstü-altındağı poğır-pağır xaya-tastarğa ur***ungl***i, salğax***tal***a ax***xla***bısçatxan. Çar altındağı tıttar paza xazıñnar azır***ayızı***bıs-çatxannar anaxtarınañ, pürlerğneñ suğ tamçıl**a*****txla***bız**arğa** mañ***nan***ıbıs-çatxannar. Sağın çox pol parza, ay-çıplama pol parçatxan, nañmırnıñ çoğartın tüsçetkenğ le, suğnıñ xor***la***p axçatxanı, kügürt tap***sa***pçatxanı la ist***ğl***çetken. Sağın xazırdañ xazır paza pas**xa**dañ pas**xa** sağ***ıl***ıp odırğan, ïdök kügürt küzür***e***pçetken. . .

Ol ïkï kğzï, xöl tudınıs salğan çïli, xosti pas***tırıs***çatxannar. Pas***ta***p olarnıñ ip**çğ** be, ir**en** me polçatxannarın pğlcee çox polğan: ïkğzï dee pörğk**tğg**, ötïk***pe***ceñ taar kis saltırlar, pastarın töbğn tutçalar, anıñ üçün pörğkterğ altınañ sırayları daa kör***ğn***minçetken.

Anañ olarnıñ pğrsï ir**en**, paza pğrsï ip**çğ** polçatxanın maymaxtarın na köre pğlerge çarabısxan: pğrsğnğñ tuup ödğgï uzun türey**lğg** polğan, pğrsğni — xısxa**cax** türey**lğg** ip**çğ**ler sapoğı. Olarnıñ ïkğzğnğñ dee sol xollarında — tud***ın***çaxtar.

İren Karamaşev Ağbaynıñ oolğı Çornap tğp arbın kğzï polğan. Anıñ tır***ısxla***bısxan küreñ sırayında xırıx salğan xara noxta sağalı pazox tobırıp odırğan. (İ. Kotyuşev)

Yaz akşamı olduğu zaman, yüksek yar üstündeki obada gök gürültüsüyle yağmur yağmış. Şimşek çaktığında, onun ışığından batıya yönelir gibi olan olan yağmurdan etraftaki bütün yapılar görünüyormuş. İki katlı taş ve bir katlı ağaç evler dik duruyor, yağmur suyu düştüğü yerde dağılıp yayılıyor, böylece, dik yarın kıyısından inen patika yolun alt üst taraflarındaki pürüzlü taşlara vurarak, dalğalanıp akıyor. Yar kıyısındaki melez ağaçlarının ve kayınların ayrılan iğne yapraklarınından, geniş yapraklarından sular hızla damlıyor. Yıldırım geçince, ay bütünyle ortaya çıkıyor, yağmurun batıya doğru düşmesi, suyun çağlayarak akması, gök gürültüsü işitiliyor. Yıldırım şiddetli düşmüş, şimşek sert çakmış, gök gürlemiş. Biraz geçtikten sonra, yeniden şimşek çaktığında, oba yanındaki tepede iki kişi görünüvermiş. Onlar sarp yardan inen patika yoldan gelmişler.

O iki kişi, birbirine koşulmuş gibi, birlikte yürüyorlar. Önce onların erkek mi kadın mı oldukları anlaşılmıyor: İkisi de börklü, su geçirmeyen pelerin giymişler, başlarını aşağı indirmişler, bu yüzden börkleri altından yüzleri de görünmüyor.

Sonra onlardan birinin erkek diğerinin kadın olduğu çizmeleri görününce anlaşılmış. Birinin deri çizmesi uzun konçlu imiş, diğerinin konçu daha kısa bir kadın çizmesiymiş. Onların ikisinin de sol ellerinde el çantaları.

Erkek Karamaşev Ağbay'ın oğlu Çornap adında iri yarı kişi imiş. . Onun kırışmış yağız yüzünde tıraşlanmış top sakalı bir uçtan diğerine ulaşıyor.

Bu sayfada kip ekleri veya kelimeleri koyu yazılmıştır

Aylanğanca, oolax sıdap taa polbin sal**ar**. Çazağ, xol uzında al kilerge sidĭksĭnĭp tee tura par**ğan**nar, oñday daa taap polbin sıx**xan**nar. Ĭdi ağılza, Çornapxa ipçĭzĭneñ xada kilerge kirek pol**arcıx**, xazaadağı xoyları körceñ kĭzĭ çox xal**arcıx**. Pĭreezĭ le aparza, oolaxtı ĭkĭ xolnañ ködĭrĭp alza, tĭzeñ, xarax saspa xarasxıda, ulamox çut-xasta, çĭkĭm çardağı çalğıs azax çol osxas çirde pararğa uğaa sidĭk pol**arcıx**.

. . . Çornap İliskecektĭ pĭl**ceñ**. Anıñ ĭce-pabazı Karamaşevterneñ pĭr aalda pol**ğan**nar. Olar oolnañ xıs pala öskĭr**gen**ner. Çornap am daa undubaa**n**: çalaazax, kĭçicek sürmezektĭg, olarnıñ uzına palğalğan ax torğı taspalığ xızıcax çügür çör**ceñ**. Ana ol İliskecek po**lğan**. İliskecek ortımax ügredĭgiĭ toos salğanda, xarındazın timĭrlĭg tas xasçañ çirde toğınarğa ızıbısxannarında, kĭzĭlerĭ andar kös parıbıs**xan**. Xıs ol tustağıdañ nay daa tıñ xubulbin**dır**: nĭskecek sın-postığ pozı anca-mınca la tuustanarğa xın par**tır**. Ür nimeste rayon kĭnĭne kirekneñ parğanında, Çornap pĭr aaldağı xısxa urun par**ğan**. Xıs, künörtkĭzĭp azıranarğa parçadıp, anı ibĭne xığır parıbıs**xan**. Çir nime idĭbĭzĭp, aalcızın sıyla**an**. Sınap pĭreezĭ xazıx çoxtanıbıssa, İliskecek olarnıñ imneg turazınzar kil turarğa söle**en**. Anıñ soonañ aldırox xıs, pırosın parğan çĭli, ağırarğa kirek çoğıl tĭp, çooğın nandıra alıbıs**xan**, anıñ ornına, mağaa aallap kil çörĭner te**en**.

İmcĭnĭñ xayda çurtapçatxanın pĭlçedĭp, Çornap añdar könĭ par**ğan**. Ol ibĭnde çox pol par**ğan**: ĭzĭgĭ pikteglĭg tur**çatxan**. Andada Çornapxa imneg turazınzar par**arğa kirek pol parğan**. (7. İ. Kotyuşev)

Dönene kadar çocuk dayanamayabilirdi. Yaya, yürüyerek getirmeyi de zor Görmüşler, bir çare bulamamışlar. Öyle getirirlerse, Çornap karısıyla birlikte gelmeliydi. Ahırdaki koyunlara bakacak kimse kalmayacak. Sadece birisi alıp götürse, çocuğu kucağına alıp götürecek olsa, gÖz gözü görmeyen karanlıkta, sarp yardaki patika yılda yürümesi çok zor olur idi.

Çornap, İliskecek'i tanıyordu. Onun anne babası Karamaşevlerle aynı köyde idiler. Onlar oğlan ve kız çocuğu büyüttüler. Çornap şimdi bile unutmadı: çıplak, küçük belikli, onların ucuna bağlanan ak ipek kurdeleli kız bulunuyordu. İşte o İliskecek idi. İliskecek ortaokulu bitiridiği sırada, kardeşini taş kömürü madeninde çalışmaya gönderdiler, ailesi de oraya göçtü. Kız o zamandakinden pek de değişmemiş. İnce boylu boyu birazcık uzayıp tıknazlaşmış Yakın zamanda bölge hastanesine bir iş için gittiğinde, Çornap köyündeki kızla karşılaşmış. Kız, öğle vakti yemeğe çıktığında, onu da evine davet etmiş. Yiyecekler hazırlayıp, misafirini ağırlamış. Birisi gerçekten hastalanırsa, İliskecek onların hastahanesine gelmesini söylemiş. Ondan sonra kız, suçluluk duyar gibi, sözünü geri alarak, hasta olmaya gerek yok, bana misafir olarak geliniz demiş.

Doktorun nerede yaşadığını bildiğinden Çornap doğruca oraya gitmiş. O, evinde yok imiş: kapısı kilitli imiş. Bu yüzden Çornap'ın hastahane binasına gitmesi gerekmiş.

Bu sayfadaki kip ekleri veya kelimelerini de siz bulunuz

Çornapnañ İliskecek arığnı tobır kilgenner. Olar, sax olox, teedeg, nañmır tobıra püles odıcax çıltırapçatxanın kör salğannar, öl tizek çızı tartıla tüsken. Anıñ soon aldırox andartın adaylar ürĭzĭp, çügürglep kilgenner. Eelerĭn tanıp salıp, prayzı ağaa çılbıñnap çöre xalğannar, pasxa kĭzee, İliskecekke dee, xaybınıbısçatxannar. Turacaxxa çit parğannarında, adaylar nandıra soplada xalğannar. Andada pudurğılar ĭkĭzĭ dee ibde noo nime polçatxanın çöre tıñnabısxannar: oolaxtıñ ağırii tutxanı irtkelek polarğa kirek, çe pĭr dee nime istĭp polbin salğannar, xorıxçatxan nimelerĭ sınğa tur parğadağ polğan. Çornap tınminıbısxandağ daa. İliskecek tee tıñ puzuxxan. Anañ olar ĭkĭ-üs le xaalağ soon aldıra ib ĭstĭnzertĭn oolaxtıñ östebĭskenĭn istĭp salğannar. Çornap öl parirıp tĭrĭlgendeg pola tüsken, İliskecek, tĭzen, pasxa kĭzĭnĭñ üçün tıñ çobalğanın irtĭrĭbĭsken. «Xarın daa, xarın daa. . . ”, - olarnıñ ĭkĭzĭnĭñ de¸ ĭstĭneñ sala la sıxpin xalğannar ol söster. Anañ sax olox tusta olarğa sınında xaydağ ağırığ pol parıp, anı xaydi çazardañar sağıssıras xarılbin polbaanox.

Çornap İliskecektĭ ibge kir parıbısxan. Stol üstünde kerosinnĭg le lampa köyçe, çe ib ĭstĭnde tıñ daa püles polbaan. Nañmır am daa közenektĭ toxtağ çox toxlatçatxan, anı indĭre nañmır suu ağıp mañnanminçatxan. Çornaptıñ ipçĭzĭ, xara xarıs plat tartın salğan tükpek naaxtığ paza xıralıbısxan tuluñnığ Marğa tĭp attığ ipçĭ, tördegĭ tözek alnında turçatxan. Ol is-sağıstañ asça, ılğaptır, oolaan tĭgdeñ-mınnañ sıybastırğlapça, köölce aldi çooxtanğlapça. . . (İ. Kotyuşev)

Çornap'la İliskecek ormanın içinden geçmişler. Onlar, tam o sırada, ilerde, yağmurun arasından sönmek üzere olan ateşin pırıltısını görmüşler, ıslak tezek kokusu gelmiş. Daha sonra aniden köpekler ürüşüp, koşarak gelmişler. Sahiplerini tanıyarak, hepsi kuyruklarını sallayıp durmuşlar. İiskecek'e de, yönelmemişler. Küçük eve ulaştıklarında, köpekler dönüp gitmişler. Orada bizimkiler birlikte evde ne olduğunu dinlemişler: Oğlanın hastalığı henüz geçmemiş olmalı, fakat bir şey duyamamışlar, korktukları şey gerçek olmuş gibi. Çornap nefes de almıyor. İliskecek de çok bunalmış. Sonra onlar iki üç adım atınca evin içinde oğlanın öksürmesini işitmişler. Çornap ölüp yeniden diriymiş gibi olmuş, İliskecek, ise, başka bir insan için çok üzülmesini atlatmış. «Evet geldik, geldik. . . », — onların ikisinin de, içinden çıkmamış o sözler. Sonra tam o sırada, nasıl hastallık olduğu, nasıl iyileştirecekleri düşüncesi gelmemiş.

Çornap İliskecek'i eve sokmuş. Masa üstünde gaz yağı lambası yanıyor, fakat ev içi ço karanlık değil. Yağmur hala pencereleri tokatlıyor, oradan akmaya yağmur suları acele etmiyor. Çornap'ın karısı, kara kumaştan elbise giymiş, tombul yanaklı ve kırlaşmış saçlı. Marğa adında kadın, başköşedeki döşeğin önünde duruyor. O, kendini kaybetmiş, ağlıyor, oğlunu orasından burasından sıvazlıyor, yavaşça teselli etmeye çalışıyor.

Bu sayfada sıfat fiil ekleri koyu, zarf-fiil ekleri koyu ve yatık yazılmıştır

Ol polğan irte çasxıda. Çazınıñ, tağnıñ xarları xayıl***ıp***, özen-çĭleñnerge, oymax-osxılğa çıul tur**ğan** tusta. Çazınıñ ĭstĭnde tüdünnĭg kii köger***ĭp***, küske örtĭneñ oyna***p*** turğan. Çasxı künnĭñ xarağı, çılığ tınızın çay***ıp***, külĭmzĭre***p*** turça. Naa kil**gen** torğayaxtar çazı üstün köglendĭr***ĭp*** sarnasçalar.

Ax öleñ ottığ ax çazı, ala kibĭs tart**xan** çĭli nayra***p*** turça. Ax çazınıñ sıx**xan** odı çĭbek sas**xan** osxas pol***a***dır, çe amdı, irte çasxıda, anıñ odı, xısxı sooxtı tobır***ğanda***, xuurt***a*** tart***ıp*** sarğal parğan. Anda-mında kizek kömek xarlarnıñ altınañ, çirdeñ kök odıcaxtar körĭngle***p*** odırçalar paza, ağbax sastığ kĭzĭnĭñ sastarı çĭli, çılañottar ağbayız***ıp*** odırçalar.

Ol çazınıñ ortızında kizek çurtıcax xaral***ıp*** odır. Pĭr zaplotnañ it-**ken** turacax paza anıñ xırinda tıt xaxpazınañ çap**xan** añmarax tur. Annañ pasxa ol arada uluğ açıx xazaa. Ol çazı ortızındağı kizek çurtıcax Yakın paynıñ xoyı tur**cañ** zaimkazı – “Çazı köl” polça. Yakın çılnıñ xoyın irte çasxıda xadarçılarına peer ağıldır***a***dır. . .

Aydo, on çastığ oolax, ax öleñ ottığ ax çazıca, çay***a*** tasta**an** xazıx çĭli, ĭskerkĭ tağzar tar***i*** sıx par**ğan** uluğ öörlĭg xoynıñ soonañ, pĭr alta***p*** tur***ıp***, ĭkĭ alta***p*** tur***ıp***, pastır parça. Anıñ nĭskecek moynıcağı, xalbax pörĭktĭg pazın tĭre***p*** sıda***bin***, xoyralarğa xınçat**xan** çĭli körĭnçe. Anıñ iññĭnde çabal çırtıx tonıcax. Anzı daa, nañmır suuna nince-nince xati sığ***ibas*** anıñ sooñda sığdır***i*** xatı***p*** parğan. Tonının alnı-kistĭ pĭldĭs çoh pol***a*** izel parğan. (V. Kobyakov)

Bu ilk yazda oldu. Ovanın, dağın karları, eriyip; çaylara, derelere, çukurlara toplandığı zamanda. Yazının içinde dumanlı gök göverip, sıcak günler gelmeye başlamış. Bahar güneşinin ışıkları, ılık nefesini yayıp gülümsüyor. Yeni gelen çayır kuşları, ovayı şenlendirip şarkı söylüyorlar.

Ak otlu ak ova, ala kilim örtülmüş gibi ırgalanıyor. Ak yazının büyüyen otları ipek serilmiş gibi görünüyor. Fakat şimdi, ilk yazda, onun otları, kış soğuğunu geçirince, kuruyup sararmış. Şurada burada kümelenmiş karların altından, yerden gök otlar görünüp yeniden çıkıyorlar ve kır saçlı insanın saçları gibi, ağarıp duruyorlar.

O yazının ortasında bir ağıl kararıp duruyor. . . Üzeri kurşunla kaplanmış küçük bir ev ve onun yanında melez ağacıyla yapılmış küçük ambar duruyor. Bunların dışında, orada büyük açık ahır. O ova ortasında küçük yurt, Yakın ağanın koyunun olduğu çiftlik, "Yazı Göl" duruyor. Yakın, çobanlarına koyunlarını, ilk yazda, buraya getirtiyor.

Çiftliğin önü, yanı ve üst tarafı çamurlu, sazlık yer. Alt tarafında küçük gölcük. O göl, orada yaşayan malın sulağı oluyor, bu yüzden bu çiftliğe "Yazı Göl" deniyor.

Aydo, on yaşında oğlan. Ak otlu ak ovaya serpiştirilmiş aşık kemiği gibi, doğudaki dağa doğru dağılan, büyük koyun sürüsünün ardından, bir atlayıp, bir zıplayıp gidiyor. Onun incecik boynu, geniş börklü başını taşıyamayıp, eğilmeye meyilli gibi görünüyor. Sırtında kötü, yırtık elbise. O da, yağmur suyunda tekrar tekrar kalmaya dayanamayıp, katılaşıp kalmış. Elbisesinin tersi düzü arkası bilinmez hâle gelmiş.

Bu sayfadaki sıfat fiil ve zarf-fiil eklerini de siz bulunuz.

Aydo, nımzax ottığ çirĭcek tallap taap, çabal tonıcağın tözenĭp, tüñdere tüzĭp, oynap çatça. Çoxırax anıñ xırinda ĭdök tüñdere suna tüzĭp, çadıbısxan. Çasxı künnĭñ çılığ tegenĭ paza torğayaxtarnıñ çoğar ırlasxla-anı Aydonı uzudarğa abıtçatxan çĭli, istĭlgen. Aydonıñ xaraxtarı postarı nuulıp, sabıxsi talazıp, xara çirzer saba pastırıbısxan. Annañ andar Aydo, xalın tüs tüzep, uzup salıbısxan. Tüzĭnde Aydo ĭcezĭn kör salğan. Anıñ ĭcezĭ, nap-naa torğı kögenek kizĭp, torğı plat tartınıp, ibĭnde çir as-tamax tim nep çörçe.

Stol üstünde öñ-pazı as-tamax salıp, Aydonı azırirğa ĭcezĭ mañzı-rap çörçe.

Aydo pozı andağox naa kögenek kizĭbĭsken polça, paza ol stol kistĭnde uluğ aalcı çĭli, odırıp, azıranıp, tozınıp odırçatxan polça.

Aydo ĭstĭnde sağınça: «Yakın mağaa, anıñ malın xadarğan üçün, axçanı süreelĭg pirĭbĭstĭ, amdı pĭs ĭcemneñ xada pĭdi çırğap çurtapçabıs». İdi sağınabas, süreelĭg örĭnçe.

İdi ür be, as pa polğanda, xayda-da ırax çirde Çoxıraxtıñ pürkek tabızı istĭle tüsken. Aydo kinetĭn usxuna çaçırap parğan. Anan ol, pozınıñ tüzĭne mikeledĭp, aar-peer körglep odırça. Anda pĭr dee nime: ĭcezĭ dee çoğıl, pozınıñ naa kögenegĭ dee paza ön-pazı çĭceñ tamax taa çoğıl. Po-zınıñ kisken kögenegĭn köredĭr. İrgĭlĭp, çırtılıp, kĭrge çaba xatxan xolıs kögenegĭ le anıñ iññĭnde. (V. Kobyakov)

Aydo, yumuşak otlu yer seçip, kötü elbisesini yere serip, dönerek yatıyor. Çohırah onun yanında uzanarak yatıyor. Güzel günün sıcaklığı ve çayır kuşlarının ötüşleri Aydo'yu uyutacak ninni gibi geliyor. Aydo'nun gözleri kendiliğinden kapanıp, uyuklayarak, kara yere kaplanıyor. Ondan sonra Aydo, derin rüya görüp, uyuyuvermiş. Düşünde Aydo annesini görmüş. Onun annesi yepyeni ipek elbise giyip, sırtına ipek palto alıp, evinde hep yemek hazırlıyor.

Masa başında, güzel yemekler koyup, Aydo'yu beslemek için annesi acele ediyor.

Aydo, kendisi de yeni elbise giymiş oluyor ve o masa başında saygın bir misafir gibi, oturup yemek yiyerek, doyup oturuyor.

Aydo içinden düşünüyor: «Yakın bana, onun malını otlattığım için, parayı devamlı verdi, şimdi biz annemle birlikte mutluluk içinde yaşıyoruz. ». Böyle düşünüp, devamlı seviniyor.

Böyle az mı çok mu zaman geçtikten sonra, çok uzaklardan Çohırah'ın kısık sesi işitiliyor. Aydo aniden uyanıveriyor. Sonra o, kendi rüyasına aldanıp, oraya buraya bakınıyor. Orada hiçbir şey; annesi de, yeni elbisesi ve güzel yiyecekler de yok. Kendi giydiği elbisesine bakıyor. Eskiyip yırtılan, kirle kaplanmış keten gömleği üzerinde duruyor.

Bu sayfada sıfat tamlamaları koyu, isim tamlamaları yatık yazılmıştır

Sarığ tay, **pïs xulaxtığ, nınmax sağırlığ, tört çastığ mal**, *xuzurux altı*nañ çïkseen polğan. Toyöñ - Sabis pabazınañ **xadarçatxan on asxır *çılğ****ınıñ eezï Xapıñnıñ oolğı* - **sarığ *tay****nıñ* **ol** *oñday*ın manat pïlceñ.

Atxan ux çïli segïre tüzïp, **sarığ tay**, nince-de xulas toğır çaçırap, anañ, pïrde oyda turıp, pïrde tisker tebïnïp, *tigey xabırğazı*nda tarap parğan çılğılarzar üküs salğan.

Sabis, **on çitï çastığ oolax**, adında **pïr nime** xabınmin, oynapçatxan xulunnarzar tartılıp odırçatxan. Adı, tïzeñ, **çayğı *kün*** *ïzii*ne sabıxsıp, sarnaxsar aylandıra turğan. **Ïzïg kün**de sarnax abıtça noza.

Adınañ polar, Sabis pozı daa çoçıp parğan. **Pos sal salğan tuyux xos tïn**nï xaap, xolğa daa sari tartarğa mañnanmaan, kinetïn *izer oy*ınañ azırıl parğanın na sizïngen. Paza **pïr *sağıs*** *arazı*nda Sabis **oñ azaa** *izer xamağı*na teñen osxas çïli pïlïngen, anañ pazına xaydağ-da **xatığ nime** teñenïn isken, xaraxtarında **çarıx ottar** sağılısxan - Sabis paza nime pïlïnmeen.

Toyöñ, **sarığ *tay****nıñ soo*nañ «xuux» tïp aaxtabızıp, Sabistïñ **sarsıx ïzeñe**de sörtel pariğanın köre tura, adınzar parıp, altanıp, özenzer tuda xamcı saap, **ïkï taban**ın tabañnap, «xıiyti» xalğan.

Çızı daa xalbaan Toyöñnıñ **pu çağın**da.

Sabistï **sarsıx ïzeñe**de sörtene, ulam na çïksïzïn xozıp, **çabal ün**neñ xoxırıp, **sarığ tay uluğ** ala **xabıs çügürïs**te çılğılarzar çidïzïp odırğan. **(N. Domojakov)**

Sarı tay, sivri kulaklı, yuvarlak sağrılı, dört yaşında hayvan, kuyruk altından huylanır imiş. Toyöñ — Sabis babasının otlattığı on aygırlık yılkının sahibi Hapın'ın oğlu — sarı tayın bu huyunu iyi biliyor.

Atılan ok gibi seğiriverip, sarı tay, birkaç kulaç yukarı fırlayıp, sonra, bir şaha kalkıp, bir arkaya çifte atıp, tepe yamacına dağılmış atlara doğru dörtnala kalkmış.

Sabis, on yedi yaşında genç, atının üstünde bir şeydan tutmadan, koşuşan kulunlara doğru yönelmiş oturuyor. Atı, ise, yazın güneş sıcağından uyuklayıp, serin melteme doğru dönmüş. Sıcak günde meltem biraz rahatlatıyor ne de olsa.

Atıyla birlikte, Sabis'in kendisi de şaşırmış. Serbest bırakılmış kapalı iki dizgini kapıp, elini sarmayı da akıl edememiş, aniden eyer çukurundan ayrıldığını sezmiş. Yine aniden Sabis sağ ayağının eyerin kaşına değdiğini hissetmiş, sonra başına sert bir şeyin çarptığını duymuş, gözlerinde şimşekler çakmış, Sabis başka bir şey hatırlamıyor.

Toyöñ, sarı tayın ardından «huuh» diye bağırmış, Sabis'in bir üzengide sürüklendiğini görerek, atına gidip, atlayıp, çukurluğa doğru kamçı vurup iki tabanıyla tepip «hııyti» demiş.

Kokusu da kalmamış Toyön'un bu yakınlarda.

Sabis'i bir üzengide sürükleyerek, ürkmesi daha da artarak, kötü sesle bağırıp, sarı tay hızlı koşuyla yılkılara doğru kaybolmuş.

Bu sayfada cümlenin zarfı koyu, yer tamlayıcısı koyu ve yatık, nesne yatık yazılmıştır

Asxırlar xaydağ kirekte xaydağ ün piredĭrgennerĭn çılğılar pĭlçeler. (1.) **Annañar *olarğa***, **sağıs sarınıp, aybınarğa** kirek çox polğan. (2) On kizek çılğı, **on kizek xoos is çĭli**, çilbeñneze tüsken, (3) **anañ sarnaxxa udurli**, **köp öñnĭg çuruxtarnañ sırıp tĭkken çorğan çĭli** ĭdĭlĭze xalğannar. (4) **Xulunnar sırlazı, piiler kĭstezĭ kübür çirnĭñ köksĭ tükleenĭneñ pĭrĭgĭp**, **postıñ daa tabızın isçee çox** pol parğan. (5)

Xaraağızın mal küzetken kĭzĭ, Sağday, **oy adın üs azaxtañ tuzap salıp**, **töñde üçürgüzĭn kiçĭmge salıp**, **izer poduşkazın çastanıp**, **kün xaraana sĭsteniĭp**, **sarnaxnañ söröçĭlene** uzupçatxan polğan. (6) **Tüzĭnde** ol *kügürt tabızı* isçetken. (7) **Çılğılar amır çörçetkende paza çĭtĭg Sabizĭ sarığ taynıñ üstüpde polğanda**, ***Sağdayğa*** sağısıracañ nime çox polğan. (8) **Sağısıras çox nanğa çatxanda**, uyğu daa tadılığ, *anıñ xabızı* daa xalın. (9)

Kem pĭledĭr, ür be, as pa uzircıx sarnax tanğa paza kün çıliina abıttırt salğan çılğı xadarçızı, **sınap xulax üstünde uzun xamcınıñ suux xaazı mıltıx çĭli tarsılabaan polza**. (10)

Sağday, ortılap parğan, xara kĭrbe sağallığ iren, **çoçıbinañ** tura xonğan. Ol, **xarax azıp, sarıs taa çaxsı xabınarğa mañnanmaanda, pazox** *tazılas* istĭlgen. **Anzında** Sağday *on altı çastığ Toyöñnıñ köksenĭzĭn* tanaan:

-Çılğı xaya. . . **Uzup**, sĭs çadırzıñ, preklet! Sağday, **oñarılıp, körer polza**, ***çılğılar çörgen çirde*** küreñ pulut la ıstalça. (**N. Domojakov)**

Aygırların hangi durumlarda hangi sesleri çıkardığını yılkılar bilirler. Bu yüzden onlara, akıl yorup, uzun süre beklemeye gerek yok. On bölük yılkı, on parça resim gibi, savrulup, sonra melteme karşı, çok renkli resimlerle dikilmiş yorgan gibi olmuşlar. Kulunlar sızlaşıp, aygırlar kişneşip yumuşak yerin göğsünün gümbürtüsüyle birleşip, kendi seslerini de işitmez olmuşlar.

Geceleyin malını örkleyen kişi, Sağday, kula atını üç ayağından bağlayıp bırakarak, tepede eyer altlığını yere koyup, eyerden yastığına yaslanıp, gün ışığında ısınıp, meltemden serinleyerek yatıp uyumuş imiş. Düşünde o gök gürültüsü işitmiş. Yılkılar sakince otlanırken ve zeki Sabis'i sarı tayın üstünde olunca, Sağday'a düşünecek bir şey yok. Sorun edecek bir şey olmadan yan üstü yatınca uyku da tatlı, onun uykusu da derin.

Kim bilirdi, az mı çok mu uyuyacağını serin tana ve güneşin sıcaklığına kapılıp yılkı çobanının, gerçekte kulağının üstünde uzun kamçının tüfek gibi patlaması olmasaydı.

Sağday, kendine gelmiş, kara kır sakallı er kişi, ürkerek kalkıvermiş. O, gözünü açıp, kavgaya tutuşmak için acele etmeyince, yeniden şaklama işitilmiş. O zaman Sağday on altı yaşındaki Toyön'ın küfürlerini tanımış:

—Yılkı nerede. . . Uyuyup, şişiyorsun, moruk! Sağday, doğrulup baktığında, yılkıların gittiği yerde koyu bulut yükseliyor.

Bu sayfadaki tümleçleri de siz bulunuz

Alcıbay çaadañ aylan kilgende, turazı een turçatxan. Közenekterĭnĭñ süleykelerĭ odılğlap partır, polınıñ puluñnarı ĭrĭglep, xayzı çirde ötĭre körĭnglepçe, Alcıbay çaağa parıbısxanda, ibĭnde ĭcezĭ le xalğan polğan. Çaa polıp pĭr çıl irterĭneñ, ĭcezĭ ürep parğan. Ol sıınañ ibĭnde kĭzĭ çurtabaan.

Xoncığında xonıp alıp, irtengĭzĭnde Alcıbay turazınıñ ĭstĭne kĭrĭp, ibĭre xırin körglep alıp, pĭr dee nimee teñmin, sıx parıbısxan.

— Mında çurtirğa xınar ba za, — çooxtasçañnar xoncıxtarı. — Ügredĭglĭg ool, köksĭnde ordenner toldıra, parıbızar pasxa çirzer.

Olox kün Alcıbay şaxta ustağcızınzar kilgen.

— Turam tıxtap alarğa polıs pirĭñer, — surınğan ol.

—Mında xalarğa sağınçazıñ ma? — surğan Vasiliy İvanoviç, Alcıbayzar kirtĭksĭbin arax körĭp. — Min sinĭ pasxa çirzer pararğa itçe tĭp iskem.

— Min, Vasiliy İvanoviç, mında töreem, — çooxtan sıxxan Alcıbay, — mındox ügrengem, toğınğam. Mınnañ sığara çaağa parğam. Minĭñ pabam, sĭrer anı pĭlçezer, pu priiskte 30 çıl toğınğan, mındox üreen, ĭcem dee mınnañ parbaan. Min xaydar param za? Çox, Vasiliy İvanoviç, min pĭr dee çirzer parbaspın.

— Çaxsı, — teen ustağcı, — anzı tıñ çaxsı. Çurtapçatxanıbıstı pozıñ daa körçezĭñ: klub par, köglĭg, pray nime çitkĭl. Toğıstı, xınğanni pozıñ üzürĭp al, turañnı tıxtirbıs, tañdox sinzer polızarğa kĭzĭ ızarbın.

Tañdağı kündök Alcıbay turazın tıxtap sıxxan. Vasiliy İvanoviç pozınıñ sözĭn toldırğan: (**S. Çarkov)**

Alcıbay savaştan döndüğünde, evi sahipsiz duruyormuş. Pencerelerinin camları kırılmış, salonunun köşeleri çürümüş, bazı yerlerden delikler görünüyor. Alcıbay savaşa giderken, evinde sadece annesi kalmış imiş. Savaş başladıktan bir yıl sonra annesi vefat etmiş. Bu yüzden evinde kimse kalmamış.

Komşusunda geceleyip, sabahleyin Alcıbay evin içine girip, etrafa bakınıp hiçbir şeye dokunmadan çıkıp gitmiş.

—Burada yaşamak ister mi acaba, — demişler komşuları. — Eğitimli oğlan, göğsünde madallyalar dolu, gider başka yere.

O gün Alcıbay maden ocağı yöneticisine gitmiş.

—Evimi tamir etmeme yardım edin — demiş o.

—Burada kalmayı mı düşünüyorsun? — sormuş Vasiliy İvanoviç, Alcıbayzar inanmıyormuş gibi bakarak. —Ben senin başka yere gideceğini işittim.

—Ben, Vasiliy İvanoviç, burada doğdum, — demiş Alcıbay, — burada okudum, çalıştım. Buradan çıkarak savaşa gittim. Benim babam, siz onu biliyorsunuz, bu maden ocağında 30 yıl çalıştı, burada öldü, annem de buradan başka yere gitmedi. Ben nereye gideceğim? Hayır, Vasiliy İvanoviç, hiçbir yere gitmeyeceğim.

—Güzel, — demiş yönetici, — bu çok güzel. Hayatımızı kendin de görüyorsun: kulüp var, neşeli, her şey yeterli. İşi, sevdiğni kendin seçip al, evini tamir ederiz, yarın sana yardım edecek kişi gönderirim.

Öbür gün Alcıbay evini tamire başlamış. Vasiliy İvanoviç kendi sözünü yerine getirmiş:

Bu sayfada özneler yatık, tümleçler koyu ve yatık, yüklemler koyu yazılmıştır ve her cümle sonunda numaralandırılmıştır.

Pĭr kün kolxozxa *örĭnĭstĭg xabar* **kilgen**(1), — *traktor* **kilçe**!(2) *Aaldağı çon*, ***xalın uyğudañ usxunçatxandağı çĭli***, **xan-xarığ tüzĭbĭsken**, (3) *ibdeñ sıxpacañ axsax-püksekter, kirĭ-xurular* ***çiitterniñ soonca çolca*** **subalızıbısxannar.** (4) *Olğan-uzax* ***siden üstüne, ib xırında*** **çoçayısxlabısxan**. (5) *Çalğıs Pacax la*, ***piktenĭp alıp, obıras alnında tĭstenekti***: [«Çayaanım, xudayım, çazıxtan araçıladax! ***Pĭstiñ aalğa*** *ayna püdĭrgen nime* **kilçe**». . . (6)] — ***tĭp sıbıranğanı tasxar pos*** **istĭlgen**. (7)

Türçe polarınañ, Tarğı çul pilĭn *traktor* **aza tüsken**. (8) *Oollar* ***çabıdaxxa,*** *xıstar, kirĭler* ***xañaalığ*** **udur çügürtkenner**. (9) *Attar*, ***xorığıp, pura tastap***, **ĭkĭ azaxxa turçalar**. (10) *Xayzı kĭzĭler* ***at azağında, xanaa teerpegĭnde*** **xal turlar**, (11) *xayzın* ***attar tağa sığara, xas altına kire*** **apar turlar**. (12) *Traktor* **kilçe**, (13) ***çağdaannañ*** **çağdapça**. (14) *Kĭzĭler*, ***püürdeñ ürükkenĭ xoy çĭli, oñar-tisker*** **kürelĭs tur**, (15) *attarnıñ is-xut* **çoğıl**. (16)

Traktor **toxtabısxan.** (17) ***İbĭre sarinda*** *çon* ***tayğa çĭli*** **turça**. (18) *Olğannar* ***ib üstüneñ, sidenneñ*** pörĭkterĭn **tastağlap turlar**, çe ***çağın kilerge*** **xorğıstığ**. (19)

Paçaxtı *kirĭ çüregĭ* **tıstandırbadı**. (20) ***Ĭzĭkke xıstırılıp körze*** **apsağı traktor üstünde**. (21) ***Ĭdĭrgektengenĭneñ, kürcegĭn tudına*** **sığara sal parğan**. (22) ***Traktorist traktorın serey altına çörgĭzerge xısxırtıbısxanda***, *çon* ***oñar-tisker*** **atıxxan**. (23) ***Olarnıñ arazında*** *Pacax iney,* ***orxañnabinañ, ibĭne*** **kire sabısxan**. (24) ***«Çox, tügencĭ çıl poldı polar», — tĭp***, **ĭkĭ tĭzekke tüsken**. (25) **(**M. Kokov)

Bir gün kolhoza müjdeli bir haber gelmiş, — traktör geliyor! Köydeki insanlar, derin uykudn uyanır gibi, uğuldaşmışlar, aksak topallar evden çıkmamış, yaşlılar gençlerin peşinden yola koyulmuşlar. Çoluk çocuk çitlerin üzerine, evlerin çatılarına yığılmışlar Sadece Pacah, sağlamca durup, ikon önünde diz çöküp: «Tanrım, İlahi, yanlıştan koru! Bizim köye şeytan işi geliyor». . . — diye dua etmesi dışarıya kadar duyuluyor.

Biraz sonra, Tarğı deresinin yatağından traktör çıkarak gelmiş. Oğlanlar çıplak atla, kızlar yaşlılar atlı arabayla karılamışlar. Atlar korkup, ürkerek, şaha kaalkıyorlar. Bazı kişiler atın altına, bazıları arabanın tekerleklerie düşüyorlür, bazılarını atlar dağa doğru, bazılarını kıyıya götürüyor. Traktör geliyor, gittikçe yaklaşıyor. İnsanlar, kurttan korkan koyun gibi, oraya buraya kaçışıyor, atların izi de yok.

Traktör durmuş. Etrafında insanlar orman gibi yığılıyor. Çocuklar evlerin üzerinden, çitlerden kafalarını uzatıp bakıyorlar, fakat yaklaşmaktan korkuyorlar.

Paçah'ı yaşlı yüreği rahat bırakmamış. Kapı aralığından baktığında, kocası traktörün üzerinde imiş. Sinirlenerek, küreğini tutup dışarıya fırlatmış. Traktörcü traktörünü ambar altına doğru yürütürken, halk sağa sola kaçışmış. Onların içinde Pacah nine, eğilerek evine girmiş. «Yok, son yıl gelmiş olmalı», — diye iki dizi üstüne düşmüş.

Bu Sayfadaki Özne, Yüklem ve Tümleçleri siz bulunuz.

Anıñ soonañ, ĭdi çooxtanıbıspinañ, Payan, xara xaraxtarın Alcıbayzar oynada körĭbĭzĭp, oylabısxan. Alcıbay kicegezĭnĭñ çaçaxtarın na kör xalğan, «Xaydağ kideydĭr, — sağın salğan Alcıbay, — kĭzĭneñ dee çooxtazarğa xınmınça».

Alcıbay, ibĭnzer nanmin, tasxar ür çörgen. Pray la nime sağızına tolça. Nime itçeñ? Çurttı xaydi pastacañ? İbĭ amdı tıxtağlığ daa polza, ibĭnĭñ ĭstĭnde pĭr nime çoğıl. İdĭs-xamıstañ pastaannañ tözek-çastıxxa çitĭre, pray nimenĭ anirğa kirek. Türger le xaydañ anıbızarzıñ anca nimenĭ!

«Tañdox toğınıp pastabızarbın, — sağınça Alcıbay, — axça surıp alarbın, pirerler, andada pray nimenĭ sadıp alarbın».

Ol sağıs kĭrerĭneñ, çüreene istĭg polıbısxan. Çe andağ daa polza, nimezĭ çitkĭl, par daa polza, çalğısxan çurtirğa sidĭk polar çĭli pĭldĭrçe.

«. . . Sin anı al, ol sablığ xıs. . . », — Sanpir apsaxtıñ çöbĭ sağızına kĭr parğan. Çüreene ulamox istĭg, çılığ polıbısxan, annañar, ibĭnzer dee nanmin, ĭdi le oramca çörçederĭ kilçe. Ortı xaraa irtkence çörĭp, ibĭnzer aylan kilĭp, uzirğa çadıbısxan.

Ol iirdeñ sığara, Alcıbaynıñ Payanğa toğazıp, ür-ür çooxtazarğa köñnĭ polıbısxan, çe andağ oñday kilĭspinçetken. . .

Toğınarın Alcıbay pabazı 30 çılğa çitĭre toğınğan şaxtada zaboyşçik polıp pastaan. Alcıbay ol köölenĭstĭ çaada, okop ĭstĭnde, odırçadıp taa sağızında tutçañ. Amdı, çaadañ aylan kilĭp, pabazınıñ şaxtazında toğınçatxanı uluğ örĭnĭs. Annañar ol, küzĭn ayabin, toğınçatxan toğızında uluğ çidĭglerge çidĭp alarğa xınça. (S. çarkov)

Ondan sonra, böyle konuşunca, Payan, kara gözlerini Alcıbay'a doğru kaldırıp, koşmuş. Alcıbay sadece beliklerinin çiçeklerini görmüş, «Ne utangaç, — diye düşünmüş Alcıbay, — insanla konuşmaktan da hoşlanmıyor».

Alcıbay, evine dönmeyerek, dışarda uzunca yürümüş. Her şey aklından geçiyor. Ne yapmalı? Hayata nasıl başlamalı? Evi şimdionarılmış olsa da, evinin içinde hiçbir eşya yok Kap kacaktan başlayarak döşek yastığa kadar, her şeyi almak gerek. Hemen nereden elde edecek bu kadar eşyayı!

«Yarın işe başlarım, — diye düşünüyor Alcıbay, — para isteyip alırım, verirler, o zaman her şeyi satın alırım».

Bu düşünceyle birlikte, yüreği rahatlamış. Fakat öyle de olsa, her şeyi yeterince bulunsa da, yalnız yaşamak güç olacak gibi geliyor.

«. . . Sen onu al, o meşhur kız. . . », — Sanpir ihtiyarın tavsiyesi aklına geliyor. Yüreğinde daha çok huzur, sıcaklık hissediyor, bu yüzden, evine de dönmeyerek, böyle geç vakte kadar yürümek istiyor. Gece yarısı geçene kadar yürüyüp, evine dönüp, uykuya yatmış.

O akşamdan sonra, Alcıbay'ın Payan'la karşılaşıp, uzun uzun konuşma isteği olmuş, fakat bunun için bir fırsat çıkmamış . . .

Alcıbay işe, babasının 30 yıl kadar çalıştığı maden ocağında madenci olarak başlamış. Alcıbay bu tutkuyu savaşta, siper içinde otururken de aklında tutumuş. Şimdi, savaştan dönüp, babasının ocağında çalışması büyük mutluluk. Bu yüzden o, gücünü sakınmadan, çalıştığı işte büyük başırlar elde etmek istiyor.

METİN ALINAN KAYNAKLAR

Ç.Aytmatov (Aktaran: S. E. Karaçakov) (1992) *Camila (Povestter)* Ağban

V. İ. Domojakov, (1986) *Xakas Çonınıŋ Nımaxtarı* (HÇN) Ağban

A. Hallarov (1984) *Akay (povest baza çooxtar)* Ağban

M. Kilçiçakov, V. Şulbayeva, M. Turan, G. Kotojekov, (1991) *Pyesalar* Ağban

U. N. Kirbijekov (1960) *Xakas Çonnıŋ Söspekterĭ, çoox çaaxtarı, sispekterĭ* Abakan

İ. Kostakov (1971) *Miniŋ Nancılarım (Çooxtar)* Abakan

A. Y. Medvedoyskoy (1992) *Altın Xıs (Xakasskiye Skazki)* Abakan

B. Tatarovna (1991) *Aat Tabızı* (Povestter) Ağban

İ. Topoyev (1991) *Köytik Mĭrgenek (Olğannarğa çooxtar)* Ağban

N. Tyukpiyekov (1972) *Çaylağda* (Povest) Abakan

Ax Tasxıl (1991) S. 39 Ağban

*Klasta Nimes Xığırıx (*1991) Ağban, **KNH**

Xan Mirgen (Alıptıx Nımax) (1992) Ağban

KAYNAKLAR

Arat, R. R. (1994) *Güney Sibirya Türçesi Metinleri* (Haz. O. F. Sertkaya), TKAE Ankara

Arat, R. R. (Haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce) (1979)*Kutadgu Bilig III (İndeks)* İstanbul

Arat, R. R. (Haz. O. F. Sertkaya) (1987) *Türk Şivelerinin Tasnifi Makaleler I,* TKAE Ankara, s. 69-149

Banguoğlu, T. (1990) *Türkçenin Grameri,* TDK Ankara

Baskakov, N. A. (Redaktör) (1975) *Grammatika Hakasskogo Yazıka,* Akademiya Nauk SSSR Moskova **GHY**

Baskakov, N. A. İnkijekova-grekul, A. İ. (1953) *Hakassko-Russkiy Slovar,* Ministerstvo Kul'turı SSSR Moskova **HRS**

Budak, Feyzullah. (1997) *Kırgızistan Dünü. Bugünü, Yarını* Yeni Türkiye 16, (Türk Dünyası Özel Sayısı.)Temmuz-Ağustos

Butanayev, V. Y. (1995) *Hakası* (Etnografiçekiy Oçerk), Moskova "İnsan"

Butanayev, Viktor.Y. Butaneyeva, T.İ. (1996) *Hooray Çonnıŋ Törelderi*, Abığan

Clauson, S. G. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish,* Oxford

Çebodayev, Pyotr, İ. (1992) *İstoriya Hakasii*, Abakan

Deliömeroğlu, Yakup. (1997) *Hakaslar ve Hakasya*, Yeni Türkiye, S. 16, (Türk Dünyası Özel Sayısı II), Temmuz Ağustos

Divanü Lügat-it-Türk Dizini (Endeks), (1986) IV TDK Ankara

Ercilasun, A. B. (1984) *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Ankara

Ercilasun, A. B. (1993) *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler,* Akçağ yay. Ankara

Ercilasun, A. B. (1995) *Kaşgarlı Mahmmud'da -sa, -se Eki,* Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi S. 521 Mayıs 1995, Ankara, s. 449-455

Ercilasun, A. B. (Komisyon başkanı) (1991) *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I,* Kültür Bakanlığı, Ankara

Ergin, M. (1985)*Türk Dil Bilgisi,* Boğaziçi yay. 15. bas. İstanbul

Ergin, Muharrem. (1999) *Orhun Abideleri.* 24. baskı, İstanbul

Gabain, A. V. (Çev. M. Akalın*)* (1995) *Eski Türkçenin Grameri,* TDK Ankara

Hakas Tili (6-7 Klastarga Uçebnik), (1991), Ağban **HT**

Hakas Tilinin Orfografiyazı (Orfografiya Söstigi), (1988), Ağban

Hakasskoy Avtonomnoy Oblasti 50 Let, (1980), TSSU RSFSR, Abakan

İshakov, F. G. , Pal'mbah A. A. (1961) *Grammatika Tuvinskogo Yazıka (Fonetika I Morfologiya),* Akademiya Nauk SSSR, Moskova **GTY**

Karpov, V. G. (1955) *İzyavvitel'noye Naklonehiye v Hakasskom Yazıke,* Dissertatsiya na soiskaniye uçenoy stepeni kandidata filologiçeskih nauk, Moskova **İNYH**

Karpov, V. G. (1966) *Slojnie Formı Proşedşego Vremeni Glagolov Hakasskogo Yazıka,* UZH VII, Abakan **SFPV**

Katanov, N. F, (1903) *Opıt İssledovaniya Uryanhaskogo Yazıka c ukazaniem glavneyşih rodsvennih otnoşeniy yego k drugim yazıkam Tyurkskogo kornya,* UZKU, Kazan

Kızlasov, Leonid R. (1969) *Vzaimootnoşeniye Terminov "Hakas" i "Kırgız" v Plemennıh İstoçnikah VI-XII vekov.* Uçeniye Zapiski, XIII, Novosibirk

Kızlasov, Leonid , R. (1985) *Ortın Çüs Çıllardağı Hakastarnıŋ Literaturazınaŋar paza Folklorınaŋar*, Ax Tashıl, Ağban

Kızlasov, Leonid .R . (Redaktör)(1993) *İstoriya Hakasii,* Moskva

Kızlasov, Leonid. R. (1991) *Drevnyaya i Srednevekovaya İstoriya Yujniy Sibiri*. Abakan

Korkmaz, Z. (1995) *Türk Dili Üzerine Araştırmalar 1. c*, TDK Ankara **TDÜA**

Mongol-Oros Tol (Mongolsko-Ruskiy Slovar'), (1957) Moskva

Mustafayev, E. M, Şçerbinin B. G, (1994) *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük,* İstanbul

Öztürk, R. (1992) *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil,* (Basılmamış doktora tezi), Ankara

Öztürk, R. (1994) *Yeni Uygur Türkçesi Grameri,* TDK Ankara

Pataçakov, K. M. (1983) *Sablığ Kizilernin Çurtazi*, Ah Tashıl, Abakan

Russko-Hakasskiy Slovar' (Orıs-Hakas Slovar'), (1961) Moskova

Russko-Tuvinskiy Slovar' (Orus-Tıva Slovar'), (1980) Moskova

Tekin, T. (1982) *On The Structure of Altaic Echoic Verbs in (-kıra),* Acta Orient. Hung. XXXVI (1-3) , s. 503-513

Tekin, T. (1990) *Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi,* Erdem (Atatürk Kültür Merkezi Dergisi) c. 5, S. 13, Ocak 1989, TTK, Ankara, s. 141-169

Tenişev, E. R. (1968) (Redaksiya) *Tuvinsko-Ruskiy Slovar',* TDLTEŞİ, Moskova

Tugujekova.V. N. (1993) *İstorii Hakasii Sovetskiy Period 1917-1991* gg. Abakan

Yudahin K. K. (Çev. A. Taymas) (1988) *Kırgız Sözlüğü,* c. I, II, 2. bas. TDK, Ankara